

บทที่ 2

ปจฺฉา-วิสัยฺชาในวรรณคดีพุทธศาสนา

2.1 ความหมายและลักษณะของปจฺฉา-วิสัยฺชา

ปจฺฉา-วิสัยฺชา หมายถึง การถามและการตอบ (Question and answer)¹ ปจฺฉา หมายถึง การถาม, วิสัยฺชา หมายถึง คำตอบ คำแก้ไข คำชี้แจง กล่าวแก้² ปจฺฉา แปลว่า การตั้งปัญหา วิสัยฺชา แปลว่า การตีปัญหาให้แตก ปจฺฉา-วิสัยฺชาเป็นการตั้งปัญหาสอบสวนข้อเท็จจริงจากท่านผู้รู้³ การถาม (Questioning) ในฐานะวรรณศิลป์นั้น เป็นการกำหนดประเด็นความคิดเพื่อการอภิปรายร่วมกัน⁴ ในวัฒนธรรมการเทศนา วิสัยฺชาหมายถึงการอธิบายตีความขยายความรู้ให้ความรู้ เราจะเห็นในตอนเริ่มเทศนามักจะใช้คำว่า วิสัยฺชา ในความหมายของการอธิบายเรื่อง แม้ว่าจะไม่มีการปจฺฉาที่เป็นคำถาม มีเพียงคาถาบาลีเป็นหัวข้อเริ่มต้น วิสัยฺชาเริ่มต้นจะระบุเรื่องที่จะเทศนาและขอบเขตของการแสดงธรรมเอาไว้ด้วย เช่น

อตฺถิ โข เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา หรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเทน จตฺตารโ

ธมฺมุเทศา อุตฺตปิฏฺฐาติ

บัดนี้จะได้รับประทานวิสัยฺชาในธรรมเทศกถา ดำเนินความว่าธรรมเทศ ๔ นี้ อันพระผู้มีพระภาคเป็นผู้รู้ผู้เห็นเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสเทศนาไว้ด้วยดี มีอยู่ ธรรมเทศ ๔ นั้นเป็นไฉน ธรรมเทศ คือ อูปนียติ โลโก อรุโว โลกคือหมู่สัตว์อันความชรานำเข้าไป ไม่ยั้งยืนดั่งนี้อย่างหนึ่ง อตฺตาโณ โลโก อนภิสฺสโร โลกคือหมู่สัตว์ไม่ต่อต้านความทุกข์ได้ดั่งนี้อย่างหนึ่ง อสโก โลโก สพฺพํ ปหาย คมนียิ โลกคือหมู่สัตว์ไม่มีอะไรเป็นของ ๆ ตน จะพึงละสิ่งทั้งปวงไปดั่งนี้อย่างหนึ่ง อุโน โลโก อตฺติโต ตณฺหาทาโส สัตว์โลกมีตณฺหาความปรารถนาปรองอูอยู่ไม่รู้ไม่รู้เต็ม เป็นทาสแห่งตณฺหา ดั่งนี้อย่างหนึ่ง...⁵

¹ พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า 393.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2539), หน้า 312.

³ เทพ สุนทรสารทูล, ปจฺฉา-วิสัยฺชาปริศนาพุทธธรรม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, 2541), หน้า 1.

⁴ Thomas O. Sloane, *Encyclopedia of Rhetoric* (Oxford: Oxford University Press, 2001), p. 654.

⁵ พระพิมพ์ลธรรม (อัน ป. 8), “ธรรมเทศกถา” ใน วัดพระเชตุพน: ต้นแบบการจัดวัดให้เป็นแหล่งเรียนรู้ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2547), หน้า (47).

นอกจากนี้ยังมีคำที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับปุจฉา-วิสัชนา ได้แก่ คำว่า พยากรณ์ หมายถึง การทำให้แจ้งชัด, การตอบปัญหา⁶ คือการไขความอรรถาธิบายพุทธธรรม ในพระไตรปิฎกจะพบว่ามีการใช้คำนี้ในความหมายของการตอบปัญหา และอธิบายพุทธธรรม มาติกา หมายถึง หัวข้อ, แม่บท ที่จะต้องขยายความต่อไป⁷ ปุจฉาไม่ได้หมายถึงการถามปัญหาในรูปประโยคคำถามเท่านั้น แต่ส่วนหนึ่งคือการตั้งประเด็นขึ้นเป็นหัวข้อ หรือเป็นปริศนาธรรมหรือข้อความสั้น ๆ ที่ตั้งขึ้น เพื่อให้มีการตีความ และอรรถาธิบายขยายความ

ปุจฉา-วิสัชนาในความหมายกว้างที่สุดจึงหมายถึง กระบวนการถามคำถาม หรือการตั้งประเด็นปัญหาเพื่อให้มีการอรรถาธิบายตีความหรือขยายความตอบปัญหานั้น รวมถึงชี้แจง ไข อรรถาธิบายเรื่องราวต่าง ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายในการสร้างความกระจ่างในปัญหาหรือหัวข้อนั้น ๆ ผู้วิจัยใช้ปุจฉา-วิสัชนาในความหมายกว้างเพราะเห็นว่าครอบคลุมขอบเขตเนื้อหาของ การวิจัย

ปุจฉา-วิสัชนาหรือการถาม-ตอบปัญหาธรรมนี้ เป็นวัฒนธรรมทางศาสนาที่สำคัญประการหนึ่งในการเผยแพร่วัฒนธรรมและความเชื่อของเจ้าสำนักต่าง ๆ กล่าวเฉพาะในสังคมร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า ก็พบว่าการปุจฉา-วิสัชนาระหว่างเจ้าลัทธิต่าง ๆ ซึ่งต่างฝ่ายต่างพยายามนำเสนอความคิดของตน การถามคำถามและตอบอย่างมีวาทศิลป์เพื่อให้ฝ่ายตรงกันข้ามไม่สามารถตอบได้ ในจารีตอินเดีย นั้นการสนทนาเพื่อขจัดความสงสัยนั้นเป็นสิ่งที่เห็นได้ทั่วไป และการโต้แย้งกันเชิงปรัชญาเป็นไปเพื่อโน้มน้าวให้เชื่อตามฝ่ายตรงกันข้าม และทำให้ผู้ที่ถกเถียงกลายเป็นศิษย์ของผู้ที่สามารถตอบปัญหานั้นได้ การสนทนาถามตอบจึงเป็นรูปแบบทางวรรณคดีที่รู้จักกันดีเพื่อถ่ายทอดคำสอนเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาและปรัชญา⁸ ในคัมภีร์พุทธศาสนานั้นลักษณะการถามตอบปัญหาธรรมเป็นของเก่าแก่มีมาในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสูตรตันตปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะตรัสข้อธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งก็มักจะทรงตั้งปัญหาขึ้นเป็นการปรารภเรื่อง⁹ ดังนั้นปุจฉา-วิสัชนา จึงเป็นกลวิธีสำคัญในการนำเสนอสาระธรรมที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในวรรณคดีพุทธศาสนา ทั้งในพระไตรปิฎกและวรรณคดีพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎก

ในบทนี้ผู้วิจัยจะศึกษาปุจฉา-วิสัชนาในคัมภีร์พุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก และวรรณคดีพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎก เพื่อให้เห็นลักษณะและความสำคัญของปุจฉา-วิสัชนาในวรรณคดีพุทธศาสนายุคต้น อีกทั้งจะทำให้เห็นจุดเริ่มต้นและพัฒนาการของปุจฉา-วิสัชนาที่มีลำดับสืบเนื่องเรื่อยมาจนถึงในวรรณคดีไทยพุทธศาสนา

⁶ พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 181.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 230.

⁸ Hermann Oldenberg, *The Doctrine of the Upanisads and the Early Buddhism* (Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Pvt.Ltd, 1991), p. 190.

⁹ Rabindra Nath Basu, *A Critical Study of the Milindapanha*, p. 2.

¹⁰ ประพนธ์ อัครวิรุฬหการ, “มิลินทปัญหาฉบับภาษาบาลีกับฉบับภาษาจีน,” ใน บาลีสันสกฤตวิชาการ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536), หน้า 94.

2.2 ปุจฉา-วิสัชนาในพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เพราะเป็นที่รวมหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเอาไว้ด้วยกัน เนื้อหาของพระไตรปิฎกได้แก่คำสอน คือ พระธรรม คำสั่งคือพระวินัย รวมเรียกว่าพระธรรมวินัยซึ่งเป็นเนื้อแท้หรือสาระของพระพุทธศาสนา¹¹ พระไตรปิฎกแบ่งเป็นสามส่วน ได้แก่ พระวินัยคือกฎของพระภิกษุและภิกษุณี พระสูตรคือคำสอนของพระพุทธองค์แก่บุคคลต่าง ๆ ในสถานการณ์ที่แตกต่างกัน พระอภิธรรมคือหลักธรรมตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงปรมาัตถ์ นอกจากนี้พระไตรปิฎกยังมีเนื้อหาในเชิงประวัติศาสตร์ทั้งประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ศาสดา จึงเป็นที่รวมไว้ซึ่งพระธรรมคำสอน พุทธประวัติและศาสนประวัติอันมีค่ายิ่งต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาในทุกแง่มุม

ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธีสำคัญอย่างหนึ่งในการนำเสนอเนื้อหาพุทธธรรม ที่พระพุทธองค์และพุทธสาวกใช้ในการสั่งสอนและสื่อสารธรรมะ ดังปรากฏในพระไตรปิฎก ผู้วิจัยจะได้อภิปรายให้เห็นลักษณะปุจฉา-วิสัชนา ซึ่งเป็นกลวิธีที่ปรากฏในพระไตรปิฎกทั้งสามส่วน คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก การวิเคราะห์ในหัวข้อนี้เพื่อแสดงให้เห็นลักษณะและความสำคัญของกลวิธีนี้ในพระไตรปิฎกซึ่งถือเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาชั้นต้น อย่างไรก็ตามเนื่องจากเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นการปรากฏและลักษณะต่าง ๆ ของกลวิธีนี้ ผู้วิจัยจึงได้เลือกศึกษาเฉพาะบางพระสูตรที่ปรากฏใช้ปุจฉา-วิสัชนาในลักษณะต่าง ๆ กันไป พระสูตรที่เลือกมาศึกษานี้มีอิทธิพลและเป็นที่ยึดถือในวัฒนธรรมวรรณคดีพุทธศาสนาไทยด้วย

ปุจฉา-วิสัชนาในพระวินัยปิฎก

พระวินัยปิฎกเป็นคัมภีร์ส่วนแรกในพระไตรปิฎก มีเนื้อหาว่าด้วยสิกขาบทของภิกษุและภิกษุณี บัญญัติต่าง ๆ อันเป็นข้อกำหนดการปฏิบัติของภิกษุและภิกษุณี เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ได้บัญญัติขึ้น นอกจากนี้ยังมีเนื้อหาสำคัญที่เกี่ยวกับพุทธประวัติรวมถึงการสังคายนาด้วย ในพระวินัยปิฎก พระพุทธองค์ได้กล่าวถึงลักษณะของการถามปัญหาหรือปุจฉา-วิสัชนาว่า

ตถาคคทั้งหลาย ทั้งที่ทรงทราบอยู่ ย่อมตรัสถามก็มี ทั้งที่ทรงทราบอยู่แต่ไม่ตรัสถามก็มี ทรงกำหนดทราบกาลอันเหมาะสมแล้วจึงตรัสถาม ทรงกำหนดทราบกาลไม่เหมาะสม แล้วจึงไม่ตรัสถาม พระองค์ตรัสถามแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ไม่ตรัสถามสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ในเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ ทรงปิดทางเสีย

¹¹ พระธรรมปิฎก, รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, 2543), หน้า

ที่เดียว พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมทรงสอบถามภิกษุด้วยอาการ ๒ แบบ คือ จะทรงแสดงธรรม หรือจะทรงบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุทั้งหลาย¹²

จากข้อความนี้จะเห็นถึงเหตุแห่งการถามปัญหาที่พระพุทธองค์จะถามก็ต่อเมื่ออยู่ในเวลาและสถานการณ์ที่เหมาะสม และถามในเรื่องที่เป็นประโยชน์เท่านั้น การถามปัญหาของพระองค์บางครั้งเป็นการถามเพื่อตั้งประเด็นการสนทนามุ่งจูงใจให้ภิกษุคิด เพื่อสั่งสอนภิกษุสงฆ์ หรือเพื่อตรวจสอบความรู้ของภิกษุก่อนที่พระองค์จะตรัสพยากรณ์ ซึ่งปรากฏอยู่มากในพระสูตรต่าง ๆ นอกจากนี้ยังถามปัญหาเพื่อการบัญญัติสิกขาบท ปุจฉา-วิสัชนาในพระวินัยปิฎกจึงเป็นกลวิธีเพื่อเริ่มต้น เพื่อแสดงเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท เป็นปุจฉา-วิสัชนาเพื่อแสดงให้เห็นความเข้าใจผิดหรือให้เห็นความหลงผิดของภิกษุในเรื่องอันเป็นสาเหตุของการบัญญัติสิกขาบท เมื่อมีพระสงฆ์กระทำตัวไม่เหมาะสม หรือทำสิ่งที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนต่อผู้อื่น พระองค์จะเรียกภิกษุรูปนั้นมาถามท่ามกลางหมู่สงฆ์ การซักถามเป็นไปเพื่อให้มีการยอมรับว่าผิด แล้วจึงจะกำหนดสิกขาบท โดยสรุปมีลำดับการบัญญัติดังนี้

- เมื่อเกิดเรื่อง พระพุทธเจ้าก็จะเรียกประชุมคณะสงฆ์
- ตรัสสอบถามภิกษุผู้ก่อเรื่องในที่ประชุม
- แสดงโทษแห่งความประพฤติเสียหายนั้น
- แสดงอนิสงส์แห่งความสำรวม
- บัญญัติสิกขาบท

ในขั้นตอนของการสอบถามภิกษุผู้กระทำความผิดนั้น พระองค์ใช้กระบวนการปุจฉา-วิสัชนาเพื่อให้พระภิกษุผู้นั้นแสดงความคิดเห็นของตนเองก่อน เป็นการเปิดโอกาสให้ภิกษุได้แสดงความรู้ความเข้าใจของตนเองต่อเรื่องนั้น ๆ ก่อนที่พระองค์จะวิสัชนาชี้ให้เห็นความผิด และสอนในสิ่งที่ถูกต้องต่อไป

นอกจากนี้ ในพระวินัยปิฎกยังปรากฏเรื่องราวที่เป็นข้อพิพาทหรือการทะเลาะเบาะแว้งในหมู่สงฆ์ ในกรณีนี้จะต้องมีการไต่สวนระงับข้อพิพาท ในการระงับอธิกรณ์นี้ พระพุทธองค์ได้กล่าวถึงแนวทางของการซักถามเพื่อให้ทราบข้อเท็จจริง ปรากฏในปุจฉาวิภาค ว่าด้วยการจำแนกคำถาม ความว่า

คำว่า ท่านเห็นอะไร นั้น ถามถึงอะไร

คำว่า ท่านเห็นอะไร นั้น ได้แก่ ถามถึงวัตถุ วิบัติ อาบัติ และอชฌมาจาร

¹² พระวินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม 5, หน้า 49.

ถามถึงวัตถุ นั้น ได้แก่	ถามถึงวิบัติ ได้แก่	ถามถึงอาบัติ นั้น ได้แก่	ถามถึงอรรถาจารย์ ได้แก่
ถามถึงวัตถุแห่งปาราชิก ๘	ถามถึงศีลวิบัติ	ถามถึงอาบัติปาราชิก	ถามถึงกิริยาที่ทักันสอง
ถามถึงวัตถุแห่งสังฆาทิเสส ๒๓	ถามถึงอาจารวิบัติ	ถามถึงอาบัติสังฆาทิเสส	ต่อสอง
ถามถึงวัตถุแห่งอนิยต ๒	ถามถึงทิววิบัติ	ถามถึงอาบัติอุลลัจจัย	
ถามถึงวัตถุแห่งนิสัคคีย์ ๔๒	ถามถึงอาชีวิวิบัติ	ถามถึงอาบัติปาจิตติย์	
ถามถึงวัตถุแห่งปาจิตติย์ ๑๘๘		ถามถึงอาบัติปาฏิเทสนิยะ	
ถามถึงวัตถุแห่งปาฏิเทสนิยะ ๑๒		ถามถึงอาบัติทุกกฏ	
ถามถึงวัตถุแห่งทุกกฏ		ถามถึงอาบัติทุกภาสิต	
ถามถึงวัตถุแห่งทุพภาสิต			

คำว่า ท่านเห็นว่อย่างไร นั้น ได้แก่ ถามถึงเพศ ถามถึงอิริยาบถ ถามถึงอาการ
ถามถึงประการอันแปลก

คำว่า ท่านเห็นที่ไหน นั้น ได้แก่ ถามถึงสถานที่ ถามถึงพื้นที่ ถามถึงโอกาส
ถามถึงประเทศ¹³

พระพุทธองค์ได้แสดงลักษณะรูปแบบของปจฺจมา-วิสัยนาที่สมควรแก่การถามเพื่อเข้าถึง
ข้อเท็จจริงของเหตุที่เกิดขึ้นทั้งหมดอย่างละเอียด นอกจากพระองค์จะกล่าวถึงลักษณะการถาม
ปัญหาแล้ว พระองค์ก็ได้แสดงวิธีวิสัยนาอรรถาธิบายให้เห็นวิธีการจำแนกคำถามลักษณะต่าง ๆ
พระองค์ได้จำแนกให้เห็นรายละเอียดอย่างมีลำดับ เริ่มจากการตั้งปฐมาติกาขึ้นก่อนว่า การถามแต่
ละอย่างหมายถึงการถามถึงสิ่งใด จากนั้นก็จำแนกรายละเอียดของการถามแต่ละข้อ วิธีปจฺจมา-
วิสัยนาที่พระองค์แสดงในพระสูตรนี้ สามารถใช้เป็นหลักยึดปฏิบัติได้อย่างดีสำหรับสงฆ์ในการ
ระงับอธิกรณ์ พระพุทธองค์ยังได้แสดงอานิสงส์หรือประโยชน์อันจะเกิดจากการซักถามอย่าง
เหมาะสมนั้นแก่พระอุบาลี ความว่า

อุบาลี. การโจทเพื่อประโยชน์อะไร การสอบสวนเพื่อเหตุอะไร สงฆ์เพื่อ
ประโยชน์อะไร ส่วนการลงมติเพื่อเหตุอะไร

พระพุทธเจ้า. การโจทเพื่อประโยชน์ให้ระลึก การสอบสวนเพื่อประโยชน์จะข่มสงฆ์
เพื่อประโยชน์จะช่วยกันพิจารณา ส่วนการลงมติเพื่อช่วยกันวินิจฉัยแต่
ละเรื่อง ถ้าเธอเป็นผู้วินิจฉัยอธิกรณ์อย่าด่วนพูด อย่าพูดด้วยความ
เกรี้ยวกราด อย่าขู่ความโกรธ อย่าพูดโดยผุนผั่น อย่ากล่าวถ้อยคำชวน
วิวาท ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

¹³ พระวินัยปิฎก ปรีวาร เล่ม 8, หน้า 568-570.

วัตร คือ การซักถามอันอนุโลมแก่สิกขาบท ที่พระพุทธเจ้าผู้เลียบแหลม มีพระปัญญาทรงวางไว้ ตรัสไว้ดีแล้ว ในพระสูตร ในพระวินัย ในอนุโลม(ปริวาร) ในพระบัญญัติ และอนุโลมิกะ เธอจงพิจารณาวัตร คือ การซักถามนั้น อย่าให้เสียดสีที่เป็นไปในสัมปรายภพ เป็นผู้ใฝ่หาประโยชน์ จงซักถามถ้อยคำที่ประกอบด้วยประโยชน์โดยกาล¹⁴

พระพุทธเจ้าได้แสดงทั้งลักษณะที่ควรของการถาม และประโยชน์จากการซักถามอันควรแก่กาลนั้นอย่างละเอียดชัดเจน แสดงให้เห็นว่าทรงให้ความสำคัญอย่างมากต่อการซักถาม เพราะพระวินัยที่เกี่ยวกับปาราชิกหรือข้อผิดอื่น ๆ เป็นสิ่งสำคัญสำหรับชีวิตสงฆ์ ควรต้องซักถามอย่างละเอียดชัดเจน เปิดโอกาสให้ผู้นั้นได้แสดงความคิดเห็นของตน เพื่อให้มูลเหตุความผิดนั้นชัดเจน เป็นการวินิจฉัยสอบสวนหาความจริงของเหตุการณ์เพื่อให้ผู้กระทำผิดยอมรับ และพระองค์จะได้บัญญัติสิกขาบทด้วยความแม่นยำ ในแง่นี้การถามตอบจึงเป็นการทำให้เรื่องหรือปัญหานั้นกระจ่างแจ้ง หมดข้อสงสัย

วัตรหรือกิจหน้าที่ที่พึงทำนี้ เห็นได้ชัดว่าการซักถามเพื่อหาข้อเท็จจริง หรือหาความรู้ที่ถูกต้องเป็นสิ่งทีพึงกระทำอย่างยิ่ง และสงฆ์ทั้งหลายควรปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ให้ถูกต้องตามที่พระองค์ได้มีคำแนะนำไว้ การที่สงฆ์จะได้ปุจฉา-วิสัชนาธรรมระหว่างกันถือเป็นเรื่องที่สมควรเป็นวัตรที่ควรปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ

เนื้อหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งในพระวินัยปิฎกที่เกี่ยวข้องกับปุจฉา-วิสัชนา คือการสังคายนาพระธรรมวินัย กลวิธีปุจฉา-วิสัชนาเป็นเครื่องมือสำคัญของการสังคายนาเพื่อสวดท่องรวบรวม จดจำ รักษา และสืบต่อคำสอนทางพุทธศาสนา ตัวอย่างของกลวิธีปุจฉา-วิสัชนาเพื่อการสืบทอดพระพุทธศาสนาโดยการแต่งตั้งผู้ถามและผู้วิสัชนานี้ ปรากฏในพระวินัยปิฎกในเรื่องที่ว่าด้วยการสังคายนา

ในการสังคายนาครั้งแรก พระมหากัสสปะเป็นประธาน และสมมติตนเป็นผู้ปุจฉาพระธรรมวินัย มีพระอุบาลีเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย และพระอานนท์เป็นผู้วิสัชนาพระสูตรและพระอภิธรรม การปุจฉาพระวินัย พระมหากัสสปะได้ปุจฉาพระอุบาลีว่า ปาราชิกสิกขาบทที่ 1 พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติ ณ ที่ไหน ปราภถึงใคร เรื่องอะไร พระอุบาลีจึงตอบคำถามเหล่านั้น หลังจากนั้น พระอานนท์วิสัชนาพระธรรม พระมหากัสสปะเป็นผู้ปุจฉาและพระอานนท์เป็นผู้วิสัชนารูปแบบปุจฉา-วิสัชนาก็เช่นเดียวกันกับพระวินัย คือ ถามว่าพระผู้มีพระภาคแสดงพระสูตรนั้น ๆ ที่ไหน ปราภถึงใคร เพราะเรื่องอะไร พระอานนท์ก็วิสัชนาไปตามนั้น ส่วนการสังคายนาครั้งที่ 2 มีพระเวทตะเป็นผู้ปุจฉา และพระสัพพกามีเป็นผู้วิสัชนา ดำเนินวิธีเช่นเดียวกันกับการสังคายนาครั้ง

¹⁴ พระวินัยปิฎก ปริวาร เล่ม 8, หน้า 539.

แรก¹⁵ จึงเห็นได้อย่างชัดเจนถึงบทบาทของกลวิธีปุจฉา-วิสัชนาที่มีความสำคัญในการตรวจสอบ อธิบาย จดจำ รักษา และบันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้า

ปุจฉา-วิสัชนาพระสูตรตันตปิฎก

พระสูตรตันตปิฎกเป็นคัมภีร์ประมวลคำเทศนา สั่งสอนธรรมของพระพุทธเจ้าใน สถานการณ์ต่าง ๆ ได้รวบรวมไว้ใน 5 นิกาย ได้แก่

1. ทิฆนิกาย รวมไว้ซึ่งพระสูตรที่มีขนาดยาว
2. มัชฌิมนิกาย รวมไว้ซึ่งพระสูตรขนาดกลาง
3. สังยุตตนิกาย รวมไว้ซึ่งพระสูตรที่มีเนื้อหาสาระอย่างเดียวกันไว้ด้วยกัน
4. อังคุตตรนิกาย รวมไว้ซึ่งพระสูตรตามหมวดกรรมจากมากไปน้อย
5. ขุททกนิกาย รวมเรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ไว้ด้วยกัน

เนื่องด้วยเป็นปิฎกที่รวบรวมคำสอน เทศนาธรรมต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงแสดงไว้แก่บุคคล ในสถานการณ์ต่าง ๆ ทั้งสั่งสอนพุทธสาวก รวมทั้งจะเห็นว่าพระพุทธเจ้าต้องทรงโต้แย้ง และสั่งสอนนักบวชต่างลัทธิ การโต้แย้งกันทางความคิดความเชื่อปรากฏมากมายในหลายพระสูตร การเทศนาสั่งสอนใช้ปุจฉา-วิสัชนาเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งในการสอนธรรมะ พระพุทธเจ้าเอง ได้ทรงแนะนำให้ภิกษุผู้จะออกเผยแผ่พระธรรมนั้น ควรมีความรู้เกี่ยวกับการถามการตอบปัญหา ด้วย ในปัญหาปุจฉาสสูตร พระสารีบุตรได้กล่าวถึงมูลเหตุแห่งการถามคำถาม ดังนี้

1. ภิกษุบางรูปถามปัญหากับภิกษุอื่น เพราะโง่เขลา เพราะหลงงมงาย
2. ภิกษุบางรูปมีความปรารถนาชั่ว ถูกความปรารถนาเข้าครอบงำ จึงถามปัญหากับภิกษุอื่น
3. ภิกษุบางรูปคหมัน จึงถามปัญหากับภิกษุอื่น
4. ภิกษุบางรูปประสงค์จะรู้ จึงถามปัญหากับภิกษุอื่น
5. ภิกษุบางรูปคิดอย่างนี้ว่า “ภิกษุอื่นถ้าถูกเราถามปัญหาก็จักตอบให้ชัดเจน นั่นเป็นการดี แต่ถ้าตอบไม่ชัดเจน เราเองจะตอบให้ชัดเจนแก่เธอ” จึงถามปัญหากับภิกษุอื่น¹⁶

พระสารีบุตรได้กล่าวถึงวิธีการตอบปัญหาที่ถูกต้องเหมาะสม 4 ประการ

1. เอกังสพพยากรณ์ปัญหา คือ ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว
2. วิภิชชพยากรณ์ปัญหา คือ ปัญหาที่ควรแยกตอบ
3. ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา คือ ปัญหาที่ควรแยกตอบโดยย้อนถาม

¹⁵ ปัญจอสติก-สัตตสติกขันธกะ, พระวินัยปิฎก จุฬวรรค เล่ม 7, หน้า 378-381.

¹⁶ ปัญหาปุจฉาสสูตร, พระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัจจนินบาต เล่ม 22, หน้า 227.

4. รูปนียบปัญหา คือ ปัญหาที่ควรงดตอบ

อนึ่ง บัณฑิตเรียกภิกษุผู้รู้ความเหมาะสม
 ในฐานะแห่งปัญหานั้น ๆ ว่า
 เป็นผู้ฉลาดในปัญหาทั้ง ๔
 บุคคลเช่นนั้น ใคร ๆ เทียบได้ยาก
 เอาชนะได้ยาก เป็นคนลึกซึ้ง ให้แพ้ได้ยาก
 และฉลาดในประโยชน์ทั้งสอง
 คือ ด้านเจริญและด้านเสื่อม
 บัณฑิตย่อมเว้นด้านเสื่อม ถือเอาด้านเจริญ
 ชีรชนเพราะรู้จักประโยชน์
 ชาวโลกจึงเรียกว่า “บัณฑิต”¹⁷

ความสำคัญของปุจฉา-วิสัชนาดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการสั่งสอนและเผยแพร่ธรรม กลวิธีนี้จึงได้ปรากฏทั่วไปในพระสูตรต้นตปิฎก มักจะปรากฏว่ามีผู้มาถามปัญหาต่าง ๆ มากมาย พระพุทธองค์และสาวกก็ได้ใช้การตอบปัญหาในหลายลักษณะ การถามตอบปัญหาธรรมทำให้ผู้ฟังได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็น เป็นวิธีโน้มน้าวให้เกิดความคิดคล้อยตามไปสู่ความรู้ความเข้าใจพุทธธรรม ปุจฉา-วิสัชนาเพื่อแก้ไขความเข้าใจผิด เช่น ปายาสิสูตร¹⁸ เป็นปุจฉา-วิสัชนาระหว่างพระกุมารกัสสปกับพระเจ้าปายาสิ เรื่องผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่ว ซึ่งพระเจ้าปายาสิไม่เชื่อว่าจะมีผลแห่งกรรม อัมพัฏฐสูตร¹⁹ พระพุทธองค์ทรงได้ตอบกับอัมพัฏฐมาณพเรื่องวรรณะพราหมณ์กับกษัตริย์ใครมีวรรณะสูงกว่ากัน อัมพัฏฐมาณพเห็นว่าพราหมณ์มีวรรณะสูงกว่า แต่พระพุทธเจ้าโต้แย้งว่า ความรู้และความประพฤติอันยอดเยี่ยมสำคัญกว่าชาติกำเนิด เป็นต้น การโต้แย้งกันทางความคิดความเชื่อในลักษณะสนทนาถามตอบปัญหานี้ ก่อให้เกิดความรู้พุทธธรรมที่ออกงามถูกต้องขึ้นมา พระพุทธเจ้าได้วิสัชนาด้วยเหตุผลตามความเป็นจริง ผู้ที่ไม่สามารถโต้แย้งด้วยเหตุผลต่อพระองค์ได้ก็พ่ายแพ้ และบางครั้งก็ยอมตนเป็นศิษย์ เพราะยอมรับและเข้าใจในความรู้ นั่น จึงกล่าวได้ว่าปุจฉา-วิสัชนาเป็นกระบวนการโน้มน้าวสร้างความเชื่อถือศรัทธาด้วยความรู้

ปุจฉา-วิสัชนาระหว่างหมู่สงฆ์เป็นไปเพื่อทบทวนตรวจสอบความรู้ พระพุทธองค์ได้แนะนำให้พระภิกษุหมั่นสนทนาธรรมกันเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจพุทธธรรมที่ถูกต้อง เช่น

¹⁷ ปัญหาพยากรณ์สูตร, พระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย เล่ม 22, หน้า 70-71.

¹⁸ ปายาสิสูตร, พระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย เล่ม 10, หน้า 343-368.

¹⁹ อัมพัฏฐสูตร, พระสูตรต้นตปิฎก ทีฆนิกาย เล่ม 9, หน้า 92-110.

มหาเวทลลสูตร²⁰ การสนทนาธรรมให้เกิดปัญญา พระมหาโกฏิฐิตะปุจฉา-วิชันากับพระสารีบุตร เรื่องสัมมาทิฐิ ภาพ ฌาน อินทรีย์ วิมุติซึ่งมีเนื้อหาละเอียดลึกซึ้ง ทั้งสองท่านนี้เป็นผู้เป็นเลิศในทางมี อภิญญาและปัญญามาก การสนทนาถามตอบปัญหาธรรมจึงเป็นการตรวจสอบเทียบเคียงความรู้ เพื่อให้ถูกต้องตรงกัน

นอกจากนี้ปุจฉา-วิชันาในพระสูตร อาจเริ่มต้นด้วยการที่พระพุทธองค์ทรงตั้งปุจฉาขึ้นมา ในท่ามกลางหมู่สงฆ์ เป็นการตั้งประเด็นคำถามเพื่อให้เกิดการขบคิดร่วมกัน เช่น โบกขรณีสสูตร²¹ ทรงตั้งปุจฉาด้วยปริศนาธรรมว่า น้ำที่บุรุษใช้หย้าควาวิดขึ้น น้ำในสระโบกขรณีอย่างไหนจะมี มากกว่ากัน ภิกษุตอบว่า น้ำในสระโบกขรณีย่อมมีมากกว่าน้ำในส่วนที่บุรุษใช้หย้าควาวิดขึ้นมา ปริศนานี้พระพุทธองค์ตั้งขึ้นให้ภิกษุได้คิด แล้วพระองค์ก็วิชันาอธิบายว่า ความทุกข์ทั้งหมด ไปของอริยสาวกมีมากกว่าส่วนความทุกข์ที่เหลือมีประมาณน้อย การตรัสรู้จึงให้ผลอันยิ่งใหญ่ เป็นต้น

ลักษณะของปุจฉา-วิชันาในพระสูตรต้นตปิฎกนี้มีด้วยกันหลายลักษณะ ปุจฉา-วิชันาเป็น กลวิธีเสนอสาระธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือธรรมะข้อใดข้อหนึ่งโดยเฉพาะ ตัวอย่างจากปายาสีสูตรที่ผู้วิจัยนำมาเสนอนี้ เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นลักษณะหนึ่งของวิธีปุจฉา-วิชันาในพระสูตร ที่มีความสำคัญในการสอนธรรมะแก่ผู้ที่ยังไม่เชื่อให้เชื่อได้

ปายาสีสูตร เป็นปุจฉา-วิชันาธรรมระหว่างพระกุมารกัสสป²² กับพระเจ้าปายาสีเมือง เสตัพพะ แคว้นโกศล พระเจ้าปายาสีเป็นผู้มีความสามารถในทางโศคารม ได้โต้ตอบกับเหล่า พราหมณ์มากมาย จนไม่มีใครจะโต้ตอบด้วยได้ พระองค์มีความเชื่อว่า *โลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี* พระกุมารกัสสปได้แก้ไขความเข้าใจผิดของพระเจ้า ปายาสี โดยในเบื้องต้นได้ขออนถามพระเจ้าปายาสีว่า เหตุใดจึงเชื่อเช่นนั้น เมื่อพระเจ้าปายาสีตอบ ด้วยความเข้าใจผิด พระกุมารกัสสปจึงแก้ไขความเข้าใจผิดนั้นโดยวิชันาอุปมาเปรียบเทียบหลาย ครั้ง เพื่อให้พระเจ้าปายาสีเข้าใจว่า *โลกอื่นมี โอปปาติกสัตว์มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีทำชั่วมี* ปุจฉา-วิชันาในพระสูตรนี้ เริ่มต้นที่พระกุมารกัสสปถามเพื่อให้พระเจ้าปายาสีได้แสดงความเชื่อ ความเข้าใจของตนโดยอิสระ และเริ่มถามพระเจ้าปายาสีด้วยคำถาม ความว่า

²⁰ มหาเวทลลสูตร, พระสูตรต้นตปิฎก มัชฌิมนิกาย เล่ม 12, หน้า 448-499.

²¹ โบกขรณีสสูตร, พระสูตรต้นตปิฎก สุตนิบาต เล่ม 25, หน้า 324.

²² พระกุมารกัสปะ เป็นพุทธสาวกที่พระพุทธเจ้าได้สถาปนาไว้ในตำแหน่งเอกทัคคะ เป็นยอดของภิกษุ ผู้กล่าวธรรมได้วิจิตร ท่านบรรลุธรรมด้วยการปุจฉา-วิชันากับพระพุทธเจ้า. พระสูตรและอรรถกถาแปล ทิม นิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2 ภาคที่ 2, หน้า 402-403.

- กุมารกัสสป. อาตมาขอถวายพระพรถามพระองค์ในเรื่องนี้ โปรดตรัสตอบตามที่พอพระทัย พระองค์เข้าพระทัยเรื่องนี้ว่าอย่างไร คือดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีในโลกนี้หรือโลกอื่น เป็นเทพหรือเป็นมนุษย์
- ปายาสี. ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีในโลกอื่น มีไหมในโลกนี้ เป็นเทพมิใช่มนุษย์
- กุมารกัสสป. ด้วยเหตุแห่งพระดำรัสของพระองค์นี้แล จึงแสดงอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ โลกอื่นมี โอปปาติกสัตว์มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมี

พระกุมารกัสสปใช้ปุจฉาแบบย้อนถาม (ปฏิปุจฉา) ด้วยคำถามเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นว่าโลกอื่นมี เพราะคำตอบที่พระเจ้าปายาสีตอบก็เป็นการยืนยันการมีอยู่ของโลกอื่น กระนั้นก็ตามพระเจ้าปายาสีก็ยังคงมีความเชื่อเช่นเดิม พระกุมารกัสสปจึงซักถามต่อไป

- กุมารกัสสป. เหตุที่ทำให้พระองค์ทรงเข้าพระทัยว่าโลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี มีอยู่หรือ
- ปายาสี. มีอยู่
- กุมารกัสสป. บพิตรท่านอุปมาด้วยอะไร
- ปายาสี. มิตรอำมาตย์ ญาติสาโลหิตของโยมในโลกนี้ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ประพฤติผิดในกาม พุคเท็จ พุคต่อเสียด พุคหยาบคาย พุคเพื่อเจ้อ เฟ่งเล็งอยากได้ของเขา มีจิตพยาบาท เป็นมิจลาภิภูติ ต่อมาพวกเข้าป่วยได้รับทุกขเวทนา เป็นไข้หนัก เมื่อโยมรู้ว่าเวลานี้พวกเขายังไม่หายป่วย จึงเข้าไปเยี่ยมแล้วตั้งอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย... ถ้าพวกท่านหลังจากตายแล้วได้ไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต หรือ นรกจริง ก็ขอให้กลับมาบอกเราบ้าง... คนเหล่านั้นได้รับคำของโยมแล้ว แต่ไม่กลับมาบอก ไม่ส่งข่าวมาบอก ท่านกัสสปนี้แลเป็นเหตุทำให้โยมเข้าใจว่าโลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี²³

พระกุมารกัสสปเมื่อทราบความเข้าใจของพระเจ้าปายาสีโดยอุปมานี้แล้ว ก็ได้วิสันดาตอบด้วยภาพพจน์เปรียบเทียบเช่นกัน โดยได้ยกอุปมาขึ้นเปรียบเทียบเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้

²³ ปายาสีสสูตร , พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เล่ม 10, หน้า 343-344.

อุปมาด้วยโจร เนื้อความว่า เมื่อพระเจ้าปายาสีสั่งให้ลงโทษโจรผู้ทำความชั่ว โจรนั้นขอผ่อนผันจากเพชฌฆาตว่า ขอไปสั่งเสียแก่ญาติ ๆ ก่อน แล้วจึงจะกลับมาให้พระองค์ลงโทษ จะเป็นไปได้หรือไม่ พระเจ้าปายาสีตอบว่า โจรนั้นไม่ควรได้รับการผ่อนผันจากเพชฌฆาตตามคำขอ แต่ควรรีบตัดศีรษะโจรผู้นั้นเสีย พระกুমารกัสสปจึงให้พระเจ้าปายาสีเปรียบเทียบเหตุการณ์นี้กับการที่พระองค์จะสั่งให้ญาติของพระองค์กลับมาบอกถึงเรื่องโลกหน้านั้น ย่อมเป็นไปได้เช่นกัน

อุปมาด้วยบุรุษในหลุมอุจจาระ พระเจ้าปายาสียังสงสัยอยู่ว่า เช่นนั้นพระองค์ก็ได้บอกผู้ละเว้นจากการทำชั่ว ได้ไปสู่สวรรค์ ให้กลับมาบอกพระองค์ว่า โลกอื่นมี โอปปาติกสัตว์มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมี ก็ไม่เห็นว่าจะมีใครกลับมาบอก พระกুমารกัสสปเปรียบเทียบถามพระเจ้าปายาสีว่า เมื่อพระเจ้าปายาสีให้นำตัวบุรุษผู้อยู่ในหลุมอุจจาระขึ้นมาแล้ว บำเรอด้วยกามคุณทั้ง 5 อย่างดี บุรุษนั้นจะอยากกลับไปอยู่ในหลุมอุจจาระอีกหรือ พระเจ้าปายาสีตอบว่า บุรุษนั้นย่อมไม่อยากกลับไปอยู่ในที่นั้นอีก เพราะเป็นที่ไม่สะอาด ทั้งมีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจ พระกুমารกัสสปเปรียบเทียบว่า อุทาหรณ์นี้เปรียบเหมือนกับญาติของพระเจ้าปายาสีที่เมื่อไปสู่สวรรค์แล้ว ก็ย่อมไม่อยากกลับมาสู่โลกมนุษย์อีก

แม้กระนั้น พระเจ้าปายาสียังไม่เปลี่ยนความเชื่อ พระกুমารกัสสปจึงขออนถามพระเจ้าปายาสีอีกครั้ง โดยกล่าวถึงว่า เวลาในโลก 100 ปี เท่ากับ หนึ่งวันหนึ่งคืนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อาจทำให้ญาติมิตร อำมาตย์ของพระเจ้าปายาสีคิดเห็นว่าให้ผ่านความอึดเอิบในสุดติก่อนแล้วจึงค่อยกลับมาทูลพระองค์เป็นไปไม่ได้หรือไม่ พระเจ้าปายาสีตอบว่าพระองค์คงตายไปก่อนที่คนเหล่านั้นจะกลับมา

พระเจ้าปายาสีได้ถามพระกুমารกัสสปกลับว่า พระกুমารกัสสปรู้ได้อย่างไรว่า พวกเทพชั้นดาวดึงส์มีอยู่ และพวกเทพชั้นดาวดึงส์มีอายุยืนเท่านี้ พระกুমารกัสสปได้วิสัชนาปัญหานี้ ด้วยอุปมาเช่นเดียวกับคำถามแรก

อุปมาด้วยคนตาบอดแต่กำเนิด ไม่อาจเห็นรูปสีต่าง ๆ ไม่อาจเห็นรูปขรุขระ ไม่อาจเห็นดวงดาว ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ คนตาบอดแต่กำเนิดจึงพูดว่า

รูปสีดำและรูปสีขาวไม่มี คนที่เห็นรูปสีดำและรูปสีขาวก็ไม่มี
รูปสีเขียวไม่มี (สีเหลือง สีแดง สีแดงฝาด) คนที่เห็นรูปสีเขียวก็ไม่มี
รูปที่เรียบและรูปที่ขรุขระไม่มี คนที่เห็นรูปที่เรียบและรูปที่ขรุขระไม่มี
รูปดวงดาวไม่มี คนที่เห็นรูปดวงดาวไม่มี
ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ไม่มี คนที่เห็นดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็ไม่มี

บพิตร คนนั้นเมื่อจะพูดว่า “เราไม่รู้สิ่งนั้น ไม่เห็นสิ่งนั้น เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นจึงไม่มี” ชื่อว่าพูดถูกหรือไม่²⁴

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 351.

พระเจ้าปายาสิตตอบว่าการสรูปเช่นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะสีดำ ขาว เขียว เหลือง แดง แดงผ่าดรูปที่เรียบและขรุขระ ดวงดาว ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์มี และ คนที่เห็นรูปและสีเหล่านี้ก็มี ดังนั้นการสรูปว่าเราไม่รู้สิ่งนั้น ไม่เห็นสิ่งนั้น เพราะฉะนั้น สิ่งนั้นจึงไม่มี ชื่อว่าพูดไม่ถูก

พระกุมารกัสสปใช้คำตอบของพระเจ้าปายาสิตเองมาเปรียบเทียบ เพื่อให้เห็นว่าพระองค์ก็เหมือนกับคนตาบอดแต่กำเนิด ที่เชื่อว่าไม่มีโลกหน้าเพราะไม่ได้เห็น แต่ผู้ที่เห็นและรู้ได้ว่ามีเทพชั้นดาวดึงส์อยู่ คือเหล่าสมณพราหมณ์ที่บำเพ็ญเพียรในที่อันสงัดในป่าใหญ่ ทำตาทิพย์ให้บริสุทธิย่อมเห็นได้ ซึ่งคนธรรมดาทั่วไปไม่อาจเห็น

แม้พระกุมารกัสสปจะให้คำตอบแล้ว พระเจ้าปายาสิตก็ยังไม่ละความเชื่อนั้น พระกุมารกัสสปจึงขออนถามว่าเหตุใดพระองค์จึงยังเชื่อเช่นนี้ พระเจ้าปายาสิตคิดเห็นว่าถ้าหากสมณพราหมณ์ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม และรู้ว่าหากท่านตายจากโลกไปแล้ว คุณความดีจะปรากฏ ท่านเหล่านั้นคงดื่มยาพิษ ใช้อาวุธฆ่าตัวตาย ผูกคอตาย หรือกระโดดเหวตาย แต่เพราะท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นไม่ทราบว่าจะได้ตายไปแล้ว คุณความดีจะปรากฏหรือไม่ ฉะนั้น ท่านเหล่านั้นจึงอยากมีชีวิตอยู่ต่อไป ไม่อยากตาย รักความสุข เกลียดความทุกข์ พระกุมารกัสสปวิชันนาแก้ด้วยนิทานอุทาหรณ์

อุปมาด้วยสตรีมีครรภ์ พราหมณ์คนหนึ่งมีภรรยาสองคน ภรรยาแรกมีบุตรสองคน ภรรยาที่สองมีครรภ์ใกล้คลอด เมื่อพราหมณ์เสียชีวิต บุตรแห่งภรรยาแรก จึงกล่าวแก่แม่เลี้ยงว่า ทรัพย์สมบัติเป็นของตันท่านนั้น แม่เลี้ยงกล่าวว่าต้องทราบก่อนว่าบุตรในครรภ์นางเป็นชายหรือหญิง หากเป็นชายจึงจะได้รับมรดกครึ่งหนึ่ง บุตรนั้นกล่าวกับแม่เลี้ยงถึง 3 ครั้ง นางนั้นจึงได้แหะท้องเพื่อจะได้ทราบว่าลูกเป็นชายหรือหญิง นางจึงสูญเสียทั้งชีวิตตนและบุตรในครรภ์และทรัพย์ทั้งหมดด้วย พระกุมารกัสสปเปรียบเทียบเรื่องนี้ว่า

นางพราหมณ์ผู้โง่ ไม่ฉลาด เมื่อแสวงหามรดกโดยวิธีที่ไม่แยบคาย ได้ถึงความพินาศไปแล้วฉับใด พระองค์ผู้โง่ ไม่ฉลาด เมื่อแสวงหาโลกอื่น โดยวิธีที่ไม่แยบคาย จักถึงความพินาศฉับนั้น สมณพราหมณ์ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ไม่เหมือนนางพราหมณ์ผู้โง่ ไม่ฉลาด เมื่อแสวงหามรดกโดยวิธีไม่แยบคาย ได้ถึงความพินาศแล้ว คือ เขาไม่เร่งอายุที่ยังไม่สิ้นให้สิ้นไป แต่รอให้อายุสิ้นไปเอง เพราะชีวิตของสมณพราหมณ์ผู้ฉลาด มีศีล มีกัลยาณธรรม เป็นชีวิตที่มีประโยชน์ สมณพราหมณ์ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ดำรงชีวิตอยู่นานเพียงใด ก็ย่อมประสบบุญมาก และปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลกเพียงนั้น²⁵

พระเจ้าปายาสิตยังคงเชื่อเช่นเดิม พระกุมารกัสสปจึงถามว่าที่ความเชื่อเช่นนี้ยังมีอยู่ด้วยเหตุใด พระกุมารกัสสปอธิบายความคิดเห็นของพระองค์ด้วยอุปมาว่า แม้พระองค์ได้ลงโทษโจรผู้ทำ

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 353.

ชั่วด้วยการนำใส่หม้อแล้วปิดไว้ พอกด้วยดินเหนียวให้แน่นหนา ยกขึ้นตั้งไฟ เมื่อโจรนั้นเสียชีวิตไปเปิดหม้อนั้น ก็ไม่ได้เห็นชีวะ(วิญญาณ)ของโจร ดังนั้นจึงไม่อาจเชื่อได้ว่าโลกอื่นมี ผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมี พระกุมารกัสสปวิสันาด้วยอุปมาคนหลับฝัน

อุปมาคนหลับฝัน พระกุมารกัสสปถามพระเจ้าปายาสีว่าเคยฝันเห็นสวนอันนารัณรมย์ และสระโบกขรณีอันนารัณรมย์หรือไม่ และขณะที่ฝันนั้นมีหญิงค่อม หญิงเตี้ย นางกุษามาลาหรือเด็กสาวคอยดูแลพระองค์หรือไม่ พระเจ้าปายาสีรับว่าเคยฝันเห็นสิ่งอันนารัณรมย์และขณะที่ฝันนั้นมีผู้คอยเฝ้าพระองค์อยู่ พระกุมารกัสสปจึงถามต่อว่า

- กุมารกัสสป. หญิงเหล่านั้นเห็นชีวะของพระองค์ เข้า-ออกอยู่ หรือไม่
 ปายาสี. หญิงเหล่านั้นไม่เห็นชีวะของ โขมเข้า-ออกอยู่เลย
 กุมารกัสสป. หญิงเหล่านั้นมีชีวิตอยู่แท้ ๆ ยังไม่เห็นชีวะเข้า-ออกของพระองค์ผู้ยังทรงพระชนม์อยู่ พระองค์จะทรงเห็นชีวะเข้า-ออก ของคนผู้สิ้นชีวิตไปแล้วได้อย่างไรเล่า...จึงแสดงว่าเหตุนี้ โลกอื่นมี โอปปาติกสัตว์มีผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วมี²⁶

ความเชื่อผิดของพระเจ้าปายาสียังไม่หมดสิ้นไป พระเจ้าปายาสีได้อธิบายเหตุแห่งความสงสัยของพระองค์ด้วยอุปมาอีกว่า เมื่อซังน้ำหนักบुरुยทั้งเป็นแล้วใช้เชือกมัดให้ขาดใจตาย เขาศพนั้นซังอีกครั้งหนึ่ง ปรากฏว่า เมื่อซังบुरुยนั้นขณะมีชีวิตอยู่ ร่างกายมีน้ำหนักเบาอ่อนนุ่ม ปรับตัวได้ง่ายกว่า แต่เมื่อสิ้นชีวิต ร่างกายกลับหนัก แข็งกระด้าง ปรับตัวได้ยาก ดังนั้นพระองค์จึงยังเชื่ออยู่ว่าโลกอื่นไม่มี โอปปาติกสัตว์ไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่วไม่มี พระกุมารกัสสปวิสันาด้วยอุปมาก่อนเหลือกร้อน

อุปมาด้วยก้อนเหล็กร้อน พระกุมารกัสสปถามพระเจ้าปายาสีว่า เมื่อซังน้ำหนักก้อนเหล็กร้อนเผาไว้ตลอดวัน ตัดไฟลุกโพล่ง ต่อมาเอาดาซังซังก้อนเหล็กร้อนขณะเย็นสนิท เมื่อไรก้อนเหล็กร้อนจะเบากว่ากัน ระหว่างเมื่อตัดไฟ หรือ เมื่อเย็นสนิทแล้ว พระเจ้าปายาสีตอบว่า เมื่อก้อนเหล็กร้อนมีไฟมีน้ำหนักเบาว่า ตัดได้ง่ายกว่าเมื่อเย็นสนิท พระกุมารกัสสปวิสันาอรรถาธิบายว่า

บพิตร เช่นเดียวกับก้อนนั้นแหละ เมื่อร่างกายนี้ยังมีอายุ มีไออุ่นและมีวิญญาณจะมีน้ำหนักเบาว่า อ่อนนุ่มกว่า และปรับตัวได้ง่ายกว่า แต่เมื่อร่างกายนี้ไม่มีอายุ

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 355.

ไม่มีไออุ่นและไม่มีวิญญูณ จะมีน้ำหนักมากกว่า แข็งกระด้างกว่า และปรับตัวได้ยากกว่า²⁷

พระเจ้าปายาสึกกล่าวถึงความเข้าใจของพระองค์ต่อไปว่า พระองค์มาโจรคนชั่ว โดยไม่ให้ร่างกายบอบช้ำ เมื่อนุรุษนั้นใกล้ตายให้ผลึก ให้หงาย ให้คว่ำ ให้ตะแคง เพื่อค้นหาชีวะ และให้กตศีรยะ ให้ทุบด้วยมือ ด้วยไม้ ด้วยอาวุธ ลากไปลากมา อาจทำให้ได้เห็นชีวะบ้าง แต่การกระทำเหล่านี้ก็ไม่อาจได้เห็นชีวะ ตา หู จมูกนั้นก็ยังคงรูปเดิม ดังนั้นจึงเห็นว่า โลกอื่นไม่มี... พระกุมารกัสสปวิสันนาดด้วยเรื่องคนเป่าสังข์

อุปมาด้วยการเป่าสังข์ กล่าวว่า เมื่อชาวบ้านได้ฟังเสียงสังข์อันไพเราะ คิดว่าเป็นเสียงสังข์ จึงจับสังข์นั้นหงายขึ้นแล้วสั่งให้สังข์พูด จับคว่ำ ตะแคง เคาะ ลากไปลากมา แล้วบอกให้พูด แต่สังข์นั้นก็ไม่มีเสียง คนเป่าสังข์คิดว่าคนเหล่านี้โง่เขลามาก แสวงหาเสียงสังข์โดยไม่ถูกวิธี จึงเอาสังข์มาเป่าแล้วเดินหนีไป ชาวบ้านจึงทราบว่ามีสังข์ มีคน มีความพยายาม และมีลมจึงส่งเสียงได้ เมื่อไม่มีคน ไม่มีความพยายามและไม่มิลมก็ส่งเสียงไม่ได้

บพิตร เช่นเดียวกันนั้นแหละ เมื่อกายนี้ยังมีอายุ มีไออุ่นและมีวิญญูณ จึงก้าวไปได้ ถอยกลับได้ ยืนได้ นั่งได้ นอนได้ เห็นรูปทางตาได้ ฟังเสียงทางหูได้ คมกลิ่นทางจมูกได้ ลิ้มรสทางลิ้นได้ ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายได้ รู้ธรรมารมณ์ทางใจได้ แต่เมื่อกายนี้ไม่มีอายุ ไม่มีไออุ่นและไม่มีวิญญูณ กายนี้จึงก้าวไปไม่ได้ ถอยกลับไม่ได้ ยืนไม่ได้ นั่งไม่ได้ นอนไม่ได้ เห็นรูปทางตาไม่ได้ ฟังเสียงทางหูไม่ได้ คมกลิ่นทางจมูกไม่ได้ ลิ้มรสทางลิ้นไม่ได้ ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกายไม่ได้ รู้ธรรมารมณ์ทางใจไม่ได้²⁸

พระเจ้าปายาสียังอธิบายความเห็นของพระองค์อีกว่า พระองค์สั่งให้ประหารโจรคนชั่วโดยการเชือดคิ้ว ถือหนัง แล่นเนื้อ ตัดเอ็น ตัดกระดูก ตัดเชื้อในกระดูก เพื่อจะได้เห็นชีวะ แต่ก็หาเห็นชีวะไม่ ดังนั้นจึงไม่เชื่อว่า โลกอื่นมี... พระกุมารกัสสปอธิบายด้วยอุปมาชฎิลบูชาไฟ

อุปมาด้วยชฎิลบูชาไฟ ชฎิลผู้หนึ่งเมื่อจะเข้าเมือง ได้สั่งให้บุตรดูแลไฟไว้มิให้ดับ ถ้าไฟดับก็มีมิด ฟืน ไม้สีไฟ ให้ก่อขึ้นใหม่ ขณะที่เด็กเล่นอยู่ ไฟก็ดับ เด็กนั้นจึงเอามีดตากไม้สีไฟ แต่ก็ไม่ได้ไฟ จึงผ่าไม้สีไฟออกเป็นซีก ๆ แล้วนำมาโหลกลงในครก โปรยในที่มิลมด้วยเข้าใจว่าจะได้ไฟ แต่ก็ไม่ได้ เมื่อชฎิลกลับมาเห็นจึงคิดได้ว่า เด็กคนนี้โง่เขลา หาไฟไม่ถูกวิธี จึงทำให้คิดว่าต้องใช้ไม้สี

²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 356.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 359.

ไฟสีให้เกิดไฟ พระกุมารกัสสปอุปมาเห็นว่า พระองค์ก็เช่นเดียวกัน ทรงโง่เงา ไม่ฉลาดนั้นแหละ แสงหาโลกหน้าไม่ถูกวิธี พระองค์โปรดสละทฤษฎีชั่วนั้นเสียเถิด ปล่อยวาทฤษฎีชั่วนั้นเถิด ทฤษฎีชั่วเช่นนั้น อย่าได้เกิดมีแก่พระองค์เพื่อ ไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ ตลอดกาลนานเทอญ²⁹

ในที่สุดพระเจ้าปายาสีก็เข้าใจและยอมรับว่า โลกอื่นมี โอบปาดิกสัตว์มี พลวิบากแห่งกรรม ที่ทำดีและทำชั่วมี ด้วยวิสัยของพระกุมารกัสสป แล้วประกาศความเข้าใจพุทธธรรม

เพียงอุปมาโวหาร ข้อแรกของท่านกัสสปเท่านั้น โยมก็พอใจอย่างยิ่งแล้ว แต่อยากจะฟังปฏิภาณในการตอบปัญหาที่วิจิตรเหล่านี้ จึงทำที่โต้แย้งท่านกัสสปไปเท่านั้นเอง ภายตของท่านกัสสป ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ท่านกัสสปประกาศธรรมแจ่มแจ้งโดยประการต่าง ๆ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกรทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืดด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูปได้³⁰

เมื่อพิจารณาลักษณะปุจฉา-วิสัชนาในปายาสีสูตรนี้ จะเห็นว่า มีลักษณะการถามตอบโดยมุ่งให้ผู้ที่มีความสงสัย ได้แสดงความคิดเห็นของตน พระกุมารกัสสปได้ถามพระเจ้าปายาสีว่า เหตุใดพระองค์จึงคิดเห็นอย่างนั้น เพื่อกระตุ้นให้พระเจ้าปายาสีได้แสดงความคิดเห็นของพระองค์ออกมา และพระกุมารกัสสปจึงเป็นผู้วิสัชนาแก้ไขความเข้าใจผิดเหล่านั้น พระกุมารกัสสปได้วิสัชนาด้วยภาพพจน์ความเปรียบเป็นหลัก และย้อนถามเป็นระยะ ๆ ทำให้พระเจ้าปายาสีสามารถเข้าใจและเปรียบเทียบความคิดเห็นของพระองค์กับอุปมาวิสัชนาของพระกุมารกัสสปได้ วิสัชนาด้วยอุปมาเป็นลักษณะทางวรรณศิลป์ที่มุ่งให้เกิดจินตภาพที่กระฉ่างชัด ไปสู่ความเข้าใจพุทธธรรม พระกุมารกัสสปได้วิสัชนาด้วยอุปมาหลายครั้ง กระทั่งพระเจ้าปายาสียอมรับในที่สุด ตัวอย่างจากปายาสีสูตรนี้จึงทำให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความสำคัญและคุณค่าของปุจฉา-วิสัชนาในฐานะเป็นกระบวนการให้ความรู้ สร้างศรัทธาให้ยอมรับด้วยเหตุผลอย่างมีลำดับขั้นตอน เป็นแนวทางของพุทธศาสนาในการโน้มน้าวให้ผู้ที่ยังไม่เชื่อ ได้กลับมาเชื่ออย่างเต็มศรัทธา

นอกเหนือจากปุจฉา-วิสัชนาที่เป็นกลวิธีการสอนและสื่อสารธรรมเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจธรรมะเรื่องใดเรื่องหนึ่งแล้ว กลวิธีปุจฉา-วิสัชนายังเป็นวิธีการรวบรวมข้อธรรมะให้เป็นหมวดหมู่ หมายถึงปุจฉา-วิสัชนาในฐานะกลวิธีเพื่อรวบรวมคำสั่งสอน เป็นกลวิธีการจัดหมวดหมู่ธรรมะ ไม่ได้เน้นการสอนธรรมะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง แต่เป็นกลวิธีเพื่อสังคายนาพระธรรม พระสารีบุตรได้แสดงตัวอย่างของวิธีการสังคีติหรือการสังคายนาพระธรรมวินัย ด้วยกลวิธีปุจฉา-วิสัชนารวบรวมจัดหมวดหมู่ธรรม ซึ่งได้มีอิทธิพลต่อการสังคายนาพระธรรมวินัยในสมัยต่อมาด้วย

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 361.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 368.

สังคิติสูตรเป็นตัวอย่างการรวบรวมจัดหมวดหมู่พระธรรม โดยใช้ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธี รวบรวม จัดหมวดหมู่ตามลำดับองค์ธรรม สังคิติสูตรเป็นพระสูตรที่พระสารีบุตรได้แสดงแก่ภิกษุ จำนวนห้าร้อยรูป ณ กรุงปาวา แคว้นมัลละ เพราะเหตุว่า หลังจากนิครนถ์นาฏบุตรศาสดาของ ศาสนาฉบับขั้นต่อไป ได้เกิดความขัดแย้งในหมู่สาวกของศาสนาเช่นเกี่ยวกับคำสอนเนื่องจากการ ตีความคำสอนที่ต่างกันออกไป ดังนั้นพระสารีบุตรจึงเห็นว่าพุทธศาสนาควรมีการสังคายนาเพื่อ ให้เกิดความบริสุทธิ์ ถูกต้อง และไม่ให้เกิดความขัดแย้งกันในภายภาคหน้า ซึ่งพระพุทธเจ้าก็เห็นว่าเป็น สิ่งที่ควรกระทำ

พระสารีบุตรได้ใช้กลวิธีปุจฉา-วิสัชนาเป็นรูปแบบของการสังคายนาพระธรรม เป็นอีก ลักษณะหนึ่งของปุจฉา-วิสัชนาที่เป็นบทตั้งและบทขยาย ถามตอบด้วยตัวของตนเอง เพื่อประมวล หลักธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่มากมายนั้น จัดให้หมวดธรรมที่มีจำนวนหัวข้อเท่ากันรวมไว้ ด้วยกัน ตั้งแต่หมวดธรรมที่มีจำนวนหัวข้อ 1 หัวข้อ จนถึงหมวดธรรมที่มีหัวข้อ 10 หัวข้อ ตัวอย่างเช่น

ธรรมหมวดละ ๑ ประการ คืออะไร

คือ

สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร
สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ดำรงอยู่ได้ด้วยสังขาร

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้แล คือ ธรรมหมวดละ ๑ ประการ ที่พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ครัสติไว้โดยชอบแล้ว...

ธรรมหมวดละ ๒ ประการ คืออะไร

คือ

๑

๑. นาม (อรุพขันธ ๔)
๒. รูป (มหาภูตรูป ๔)

๒

๑. อวิชา (ความไม่รู้แจ้ง)
๒. ภวตัณหา (ความทะยานอยากในภพ)

๓

๑. ภวทิฎฐิ (ความเห็นเนื่องด้วยภพ)
๒. วิภวทิฎฐิ (ความเห็นเนื่องด้วยวิภพ)

๔

๑. อหิริกะ (ความไม่อายบาป)
๒. อนิน্দปปะ (ความไม่กลัวบาป)

๕

๑. หิริ (ความอายบาป)
๒. โอตตัปปะ (ความกลัวบาป)...

๓๓

๑. วิชา (ความรู้แจ้ง)
๒. วิมุตติ (ความหลุดพ้น)

๓๔

๑. ขยญาณ (ความรู้ในการสิ้นกิเลส)
๒. อนุปปาทญาณ (ความรู้ในการไม่เกิดกิเลส)

ท่านทั้งหลาย นี้แล คือธรรมหมวดละ ๒ ประการ ที่พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสไว้โดยชอบแล้ว...³¹

จากนั้นก็จะเป็นปุจฉา-วิสัชนารวบรวมหมวดธรรมที่มีหัวข้อตั้งแต่ 3 ไปจนถึงธรรมที่มีหัวข้อธรรมจำนวน 10

ปุจฉา-วิสัชนาในสังคีตสูตรเป็นกลวิธีในการรวบรวมข้อธรรมต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ต่างจากปุจฉา-วิสัชนาในพระสูตรอื่น เช่น ในปายาสีสูตรที่กล่าวถึงก่อนหน้า เป็นปุจฉา-วิสัชนาเสนอสาระธรรมในเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะ นอกจากนี้พระสารีบุตรยังได้ใช้วิธีปุจฉา-วิสัชนาเพื่อรวบรวมข้อธรรมในพระสูตรที่น่าสนใจอีกพระสูตรหนึ่ง คือ ทสุตตรสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่มุ่งเน้นให้เห็นวิธีการรวบรวมจัดหมวดหมู่ธรรมะมากกว่าการเสนอสาระธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะ

ทสุตตรสูตร เป็นพระสูตรที่พระสารีบุตรแสดงแก่ภิกษุห้าร้อยรูปที่กรุงจัมปา แคว้นอังคะ คำว่า ทสุตตรสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยธรรม 1 ถึง 10 ประการ ทสุตตระ มาจากคำว่า ทส แปลว่า 10 กับ อุตฺตร แปลว่า ยิ่ง, เหนือ, รวมกันอาจแปลว่า ยิ่งกว่า 10 เกิน 10 หรือสูงสุดแค่ 10 คำนี้ในอรรถกถาแปลเอาไว้ 3 นัย คือ

1. ที่ชื่อว่า ทสุตตระ เพราะในพระสูตรนี้ ท่านตั้งมาติกาไว้ 10 บทแล้วจำแนกหมวดธรรมตามมาติกาทั้ง 10 บทนั้น
2. ที่ชื่อว่า ทสุตตระ เพราะมีหมวดธรรมที่มีองค์ธรรมจำนวนตั้งแต่ 1 ถึง 10 ประการ (สูงสุดแค่ 10)
3. ที่ชื่อว่า ทสุตตระ เพราะว่าในแต่ละหมวดธรรม ท่านตั้งปัญหาไว้ต่าง ๆ กัน ถึง 10 ปัญหา³²

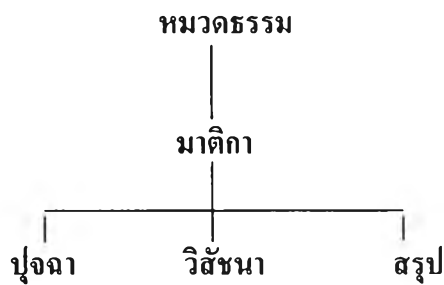
³¹ สังคีตสูตร, พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เล่ม 11, หน้า 252-258.

ทศตรสูตร มีลักษณะที่เหมือนสังคีสสูตรในแง่ที่ไม่ได้มุ่งเน้นที่ธรรมะข้อใดข้อหนึ่ง แต่เป็นการประมวลธรรมจำแนกเป็นหมวด เน้นวิธีการจัดหมวดธรรมตามจำนวนหัวข้อธรรม โครงสร้างของพระสูตรแบ่งเป็น 2 ส่วน คือ

ก. บทมติกามี 10 บท ได้แก่

1. ธรรมที่มีอุปการะมาก	2. ธรรมที่ควรเจริญ
3. ธรรมที่ควรกำหนดรู้	4. ธรรมที่ควรละ
5. ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม	6. ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ
7. ธรรมที่แห่งตลอดได้ยาก	8. ธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น
9. ธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่ง	10. ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง

ข. หมวดธรรม มี 10 หมวด ได้แก่ หมวดธรรมที่มีองค์ธรรม 1 ประการ จนถึง 10 ประการ แต่ละหมวดธรรมก็จะมีกรอธิบายไปตามบทมติกาทั้ง 10 บท ดังนั้น แต่ละหมวดธรรม มีโครงสร้างดังนี้

ตัวอย่าง การจำแนกหมวดธรรม 1 ประการ

ธรรม ๑ ประการที่มีอุปการะมาก	ธรรม ๑ ประการที่ควรเจริญ
ธรรม ๑ ประการที่ควรกำหนดรู้	ธรรม ๑ ประการที่ควรละ
ธรรม ๑ ประการที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม	ธรรม ๑ ประการที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ
ธรรม ๑ ประการที่แห่งตลอดได้ยาก	ธรรม ๑ ประการที่ควรให้เกิดขึ้น
ธรรม ๑ ประการที่ควรรู้อย่างยิ่ง	ธรรม ๑ ประการที่ควรทำให้แจ้ง

- (ก) ธรรม ๑ ประการที่มีอุปการะมาก คืออะไร
คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่มีอุปการะมาก
- (ข) ธรรม ๑ ประการที่ควรเจริญ คืออะไร
คือ กายคตาสติ สหระคตด้วยความสำราญ

³² พระสูตรต้นฉบับที่พิมพ์ในทศตรสูตร เล่ม 11, หน้า (50).

- นี่ คือธรรม ๑ ประการที่ควรเจริญ
- (ค) ธรรม ๑ ประการที่ควรกำหนดรู้ คืออะไร
คือ ผัสสะที่ยังมีอาสวะ มีอุปาทาน
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่ควรกำหนดรู้
- (ง) ธรรม ๑ ประการที่ควรละ คืออะไร
คือ อัสมิมานะ (ความถือตัวว่าเป็นเรา)
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่ควรละ
- (จ) ธรรม ๑ ประการที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม คืออะไร
คือ อโยนิโสมนสิการ
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม
- (ฉ) ธรรม ๑ ประการที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ คืออะไร
คือ โยนิโสมนสิการ
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ
- (ช) ธรรม ๑ ประการที่แทงตลอดได้ยาก คืออะไร
คือ เจโตสมาธิ อันมีลำดับติดต่อกันไป
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่แทงตลอดได้ยาก
- (ซ) ธรรม ๑ ประการที่ควรให้เกิดขึ้น คืออะไร
คือ ญาณอันไม่กำเริบ
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่ควรให้เกิดขึ้น
- (ฌ) ธรรม ๑ ประการที่ควรรู้อย่างยิ่ง คืออะไร
คือ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่ควรรู้อย่างยิ่ง
- (ญ) ธรรม ๑ ประการที่ควรทำให้แจ้ง คืออะไร
คือ เจโตวิมุตติ อันไม่กำเริบ
นี่ คือธรรม ๑ ประการที่ควรทำให้แจ้ง
- ธรรม ๑๐ ประการนี้ เป็นของจริง เป็นของแท้ แน่นอน ไม่ผิดพลาด
ไม่เป็นอย่างอื่น ที่พระศตภาคตรัสรู้แล้วโดยชอบด้วยประการฉะนี้³³

ดังนั้นธรรมในหมวดธรรม 1 ประการ ซึ่งมีมาติกากำกับ 10 บท จึงมีธรรมทั้งสิ้น 10 ข้อ
ธรรม จากนั้นก็จะจะเป็นไปตามลำดับหมวดธรรมที่มี 2 ประการ มีมาติกากำกับ 10 บท จึงมีธรรมใน
หมวด 2 ประการนี้ ทั้งหมด 20 ข้อธรรม จนถึงหมวดธรรม 10 ประการ ซึ่งมีมาติกากำกับ 10 บท

³³ ทสุตตรสูตร, พระสุตตันตปิฎก จัมมกนิย เล่ม 11, หน้า 367-369.

เช่นกัน จึงมีธรรมในหมวด 10 ประการนี้ 100 ข้อธรรม เมื่อรวมข้อธรรมทั้งหมดในพระสูตรนี้ จึงมีทั้งสิ้น 550 ข้อธรรม

การรวบรวมพระธรรมคำสอนในสังคีตสูตรและทสูตรสูตรนี้ มีความใกล้เคียงกับการจัดหมวดคำสอนในอังคุตตรนิกายด้วยเหมือนกัน ในอังคุตตรนิกายรวบรวมพระสูตรตามจำนวนธรรม ตั้งแต่หมวด 1 จนถึง 11 โดยเรียกเป็นนิบาต ตั้งแต่เอกนิบาต (1) จนถึง เอกาทสกนิบาต (11) นอกจากนี้ทั้งสังคีตสูตรและทสูตรสูตร มีลีลาที่คล้ายกับอังคุตตรนิกาย และมีส่วนที่คล้ายคลึงกันกับวิธีการสื่อสารธรรมในพระอภิธรรมปิฎกในแง่ที่เป็นวิธีการนำเสนอธรรม³⁴

พระสูตรต้นปิฎกเป็นปิฎกที่ปรากฏปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธีสำคัญในการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก ปุจฉา-วิสัชนาเกิดขึ้นจากหลายสาเหตุ หลายสถานการณ์ ทำให้มีปุจฉา-วิสัชนาหลายลักษณะ จากตัวอย่างที่อภิปรายมานี้จะเห็นได้ว่าปุจฉา-วิสัชนามีความสำคัญในแง่ที่ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธีในการนำเสนอพุทธธรรมเรื่องใดเรื่องหนึ่งเพียงเรื่องเดียว และปุจฉา-วิสัชนาที่เป็นกลวิธีเพื่อจัดการรวบรวมหมวดหมู่ของพระธรรมคำสอน โดยไม่ได้มุ่งเน้นที่จะแสดงธรรมะเรื่องใดโดยเฉพาะ

ปุจฉา-วิสัชนาในพระอภิธรรมปิฎก

พระอภิธรรม เป็นคัมภีร์ส่วนสุดท้ายในพระไตรปิฎก ประกอบด้วย 7 คัมภีร์ ได้แก่

ธัมมสังคณี	คัมภีร์ที่รวบรวมปรมัตถธรรมทั้งหมดไว้เป็นหมวดหมู่
วิภังค์	คัมภีร์ที่แจกแจงหรือกระจายปรมัตถธรรมออกเป็นส่วน ๆ
ธาตุกถา	คัมภีร์ที่จัดปรมัตถธรรมไว้เป็นพวก ๆ
บุคคลบัญญัติ	คัมภีร์ที่แสดงปรมัตถธรรมโดยบัญญัติบุคคลขึ้นแสดง
กถาวัตถุ	คัมภีร์ที่ยกปรมัตถธรรมขึ้นโต้ตอบ ลักษณะปุจฉา วิสัชนา
ขมก	คัมภีร์ที่ยกปรมัตถธรรมขึ้นปุจฉา วิสัชนาเป็นคู่ ๆ
ปฏิฐาน	คัมภีร์แสดงปรมัตถธรรมกว้างขวางพิสดารแจกแจงไปตามปัจจัย

สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้กล่าวถึงลักษณะของพระอภิธรรมว่า พระอภิธรรมปิฎกมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับธรรมะระดับสูง หรือปรมัตถธรรมซึ่งเป็นงานทางวิชาการ นักอภิธรรมพยายามอธิบายธรรมะด้วยวิธีที่สื่อลักษณะ คุณสมบัติ ความเป็นไปของสภาวธรรมตรงตามความเป็นจริงมากที่สุด มุ่งที่การวิเคราะห์เรื่องรูป จิต เจตสิก และนิพพานโดยตรงอย่างละเอียด โดยเลือกใช้ภาษาที่ตรงกับสภาวธรรมด้วย ดังนั้นจึงไม่ปรากฏการใช้คำเรียกชื่อคน สัตว์หรืออื่น ๆ ที่ใช้กันทั่วไปใน

³⁴ Maurice Winternitz, *History of Indian Literature*, Vol.II. (Delhi: Motilal Banarsidass publishers, 1999), p. 43.

ชีวิตประจำวัน เพราะว่าเป็นทางที่อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดในการถือเอาสิ่งนั้นเป็นตัวตน³⁵ ลักษณะนี้เป็นธรรมชาติสำคัญของพระอภิธรรมปิฎก ที่ทำให้คนส่วนใหญ่เห็นว่าพระอภิธรรมเป็นสิ่งที่ยากและมีความละเอียดซับซ้อน เพราะไม่ได้ธรรมดาธิบายขยายความด้วยภาพพจน์ความเปรียบแต่อย่างใด ในขณะที่เดียวกัน ลักษณะนี้เองที่สร้างความน่าสนใจให้เกิดขึ้นได้เช่นกันว่า เนื้อหาที่ยากนี้得有วิธีการใดในการสื่อสารธรรม ซึ่งพบว่าการถามตอบปัญหาเป็นวิธีการที่ใช้มากที่สุดใพระอภิธรรมปิฎก

ประวัติการแต่งพระอภิธรรมที่แน่ชัดนั้น เชื่อว่ารวบรวมขึ้นในช่วงการสังคายนาครั้งที่ 3 สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช กล่าวคือ กถาวัตถุคัมภีร์หนึ่งในอภิธรรมปิฎกได้ระบุชื่อผู้แต่งไว้อย่างชัดเจน คือ พระโมคคัลลีสบุตรตีสสะเถระ และด้วยรูปแบบและเนื้อหาของกถาวัตถุ ซึ่งเป็นปุจฉา-วิสัชนาระหว่างลัทธินิกายที่มีความเห็นแตกต่างกัน สื่อให้เห็นว่าเกิดขึ้นหลังจากการแตกแยกเป็นนิกายต่าง ๆ แล้ว³⁶

ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธีเด่นในการนำเสนอพุทธธรรมในพระอภิธรรมปิฎก ปรากฏในการนำเสนอหลักธรรมคำสอนในคัมภีร์ต่าง ๆ ในพระอภิธรรม ดังนี้

ธัมมสังคณี คัมภีร์แรกของพระอภิธรรมปิฎก เป็นคัมภีร์ที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรมหรือเนื้อหาหลักของพระอภิธรรมปิฎกที่เรียกว่า *มาติกา* ไว้เป็นเบื้องต้นจากนั้นจึงนำไปแสดงขยายออกเป็น 4 กัณฑ์ คือ จิตตูปปาทกัณฑ์ รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และ อัญญกถากัณฑ์ ตามลำดับ เพื่อให้ผู้ศึกษาได้ทราบความพิสดารของพระอภิธรรมส่วนนี้มากยิ่งขึ้น³⁷

ลักษณะการรวบรวมหมวดธรรมในธัมมสังคณี ได้แก่

1. พระพุทธองค์ทรงย่อสภาวธรรมทั้งหมดที่มีอยู่ให้เหลือเป็น 3 ชนิด คือ
 - หมวดกุศล ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายกรรมดี
 - หมวดอกุศล ซึ่งเป็นหมวดธรรมฝ่ายกรรมชั่ว
 - หมวดอัปายกถุ ซึ่งเป็นหมวดธรรมที่เหลือทั้งหมด
2. ทรงย่อสภาวธรรมทั้งหมดที่มีอยู่ให้เหลือเป็น 2 ชนิด เช่น ธรรมที่เป็นเหตุ และธรรมที่มีไชเหตุ

ลักษณะวิธีการของการเสนอธรรมในธัมมสังคณี ได้แก่

1. ลำดับ “มาติกา” มาติกา คือ แม่บทหรือหัวข้อธรรม ที่ทรงแสดงไว้เป็นเบื้องต้นในอภิธรรม แบ่งเป็น 2 ประเภท

ติกมาติกา หัวข้อที่แสดงปรมัตต์โดยแบ่งเป็นหมวด หมวดละ 3 หัวข้อ

³⁵ สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาสิในอินเดียและลังกา, หน้า 181-182.

³⁶ พระอภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ เล่ม 37.

³⁷ พระอภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี เล่ม 34, หน้า (9)

ทุกมาติกา หัวข้อที่แสดงปรมัตต์ โดยแบ่งเป็นหมวด หมวดละ 2 หัวข้อ ในมาติกาทั้งสองนั้น พระองค์ทรงจำแนก ทุกมาติกาไว้เป็น 2 นัย คือ อภิธรรมนัย และ สุตตันตนัย ดังนั้น มาติกาจึงมี 3 นัย³⁸

2. ลำดับกัณฑ์ เมื่อวางหัวข้อมาติกาแล้ว พระพุทธองค์จึงทรงแสดงธัมมสังคณี แบ่งเป็น 4 กัณฑ์

- 1) จิตตูปปาตกัณฑ์ แสดงเรื่องจิตและเจตสิก
- 2) รูปกัณฑ์ แสดงเรื่องรูป
- 3) นิกเขปกัณฑ์ แสดงทั้งดิเกและทุกะรวมกัน ด้วยวิธีการที่ไม่ย่อ ไม่พิศดารเกินไป
- 4) อัญญกถากัณฑ์ แสดงเพื่อเก็บองค์ธรรมของดิเกและทุกะทั้งหมด ยกเว้น สุตตันตดิเกทุกะ

ในกัณฑ์ใหญ่ ๆ ทั้ง 4 กัณฑ์นี้ จิตตูปปาตและรูปกัณฑ์ ทรงแสดงเพื่อขยาย กุศลติกาอย่างพิศดาร³⁹

ตัวอย่างการเสนอธรรมในธัมมสังคณี เริ่มต้นที่การถามเรื่องสภาวะธรรมที่เป็นกุศล แล้ว วิเคราะห์ด้วยการตั้งบทมาติกา กล่าวถึงสภาวะธรรมเรื่องต่าง ๆ เป็นลำดับ

สภาวะธรรมที่เป็นกุศล เป็นไฉน

จิตที่เป็นกามาวจรซึ่งเป็นกุศล สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูป เป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็น อารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ในสมัยนั้น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา ... สติ สัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปัสสาคะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อ ว่าเป็นกุศล⁴⁰

เมื่อตั้งบทมาติกาโดยกล่าวถึงธรรมที่เป็นสภาวะธรรมต่าง ๆ แล้ว จากนั้นจึงเริ่มปุจฉา- วิเคราะห์ที่ละหัวข้อธรรมไปลำดับตามที่ตั้งบทมาติกาไว้

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12-13.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

ผัสสะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ภาวะที่ถูกต้อง ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าผัสสะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

เวทนา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความสำราญทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สำราญเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าเวทนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

สัญญา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความจำได้ กิริยาที่จำได้ ภาวะที่จำได้ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสัญญาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น⁴¹

จากนั้นอธิบายไปจนถึงหัวข้อธรรมสุดท้าย

อวิกเขปะ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมณะ สมาธิ-ทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า อวิกเขปะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น หรือ สภาวะธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปกุศล⁴²

ขมก เป็นคัมภีร์อีกเล่มหนึ่งในพระอภิธรรมปิฎกที่มีลักษณะปุจฉา-วิสัชนาอย่างเด่นชัด คัมภีร์ขมกมีลักษณะการให้ความรู้โดยการตั้งคำถามเป็นคู่ ๆ ข้อเสนอ เพื่อให้มีการตอบยืนยัน ใช่หรือไม่ใช่ ก่อนมีการสรุปในตอนท้าย

ขมก แปลว่าคู่ วิธีการของขมก คือ การแสดงเป็นคู่ ๆ หมายถึง พระพุทธองค์ทรงแสดงแบบอนุโลม (ตามลำดับ คล้อยตาม) และแบบปฏิโลม (ทวนลำดับ ย้อนกลับ) สลับกันเป็นคู่ ๆ แต่ละคู่ประกอบด้วย 1) อนุโลมปุจฉา (คำถามอนุโลม) และ วิสัชนา (คำตอบ) 2) ปฏิโลมปุจฉา (คำถามปฏิโลม) และวิสัชนา เช่น

อนุโลมปุจฉา.	สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล	สภาวะธรรมเหล่านั้น
	ทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม	
วิสัชนา.	กุศลมูลมี 3 อย่างเท่านั้น (คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ) สภาวะธรรมที่เหลือ (เช่น ผัสสะ เป็นต้น) เป็นกุศลแต่ไม่เป็นกุศลมูล	

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27-28.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

ปฏิโลมปุจฉา. สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งเป็นกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้น
ทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม
วิสัชนา. ใช่⁴³

จากตัวอย่างจะเห็นว่า กุศลกับกุศลมูล เป็นสภาวะธรรมอย่างเดียวกัน แต่มีขอบเขตไม่เท่ากัน เมื่อยกมาตั้งคำถามแบบขมก จะได้คำตอบต่างกันอย่างเห็นได้ชัด คือ เมื่อถามว่า สภาวะธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม ถ้าตอบว่า ใช่ ก็ผิด เพราะกุศลมูลมีเพียง 3 อย่างเท่านั้น คือ อโลภะ อโทสะ และ อโมหะ สภาวะธรรมอื่น ๆ อีกมากมายที่เป็นกุศล เช่น ผัสสะ เป็นต้น แต่ผัสสะไม่เป็นกุศลมูล ซึ่งแสดงว่ากุศลมีขอบเขตกว้างกว่ากุศลมูล ในกรณีอย่างนี้ ต้องแยกตอบ แต่ถ้าย้อนถามกลับว่า สภาวะธรรมเหล่าใดเป็นกุศลมูล สภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม ต้องตอบว่า ใช่ เพราะกุศลมูลมีขอบเขตอยู่ในกุศล ทุกสิ่งที่เป็นกุศลมูล ก็ต้องเป็นกุศลด้วย แต่ทุกสิ่งที่เป็นกุศลไม่จำเป็นต้องเป็นกุศลมูลเสมอไป⁴⁴

วิธีปุจฉา-วิสัชนาในคัมภีร์ขมกนี่ถือว่าเป็นวิธีการทางตรรกศาสตร์ เพราะคล้ายกับหลักการอนุมานของปรัชญาอินเดีย โดยเฉพาะในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง เหตุ (ตัวอย่างที่เป็นสื่อการอนุมาน) กับ สาธยะ (สิ่งที่ต้องการรู้) เช่น กรณีอนุมิตสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับสาธยะของสิ่ง 2 สิ่ง ที่อยู่บนฐานเดียวกัน แต่มีขอบเขตไม่เท่ากัน (เช่นเดียวกับกุศลมูลกับกุศลดังกล่าวข้างต้น ท่านให้ใช้สิ่งที่มีขอบเขตแคบกว่าเป็นเหตุ เช่น ควันกับไฟ ให้ใช้ควันเป็นเหตุอนุมานไปหาไฟ โดยวางหลักการไว้ว่า ที่ใดมีควัน ที่นั้นย่อมมีไฟอยู่ด้วย แต่ที่ใดมีไฟ ที่นั้นไม่จำเป็นต้องมีควันเสมอไป แต่ถ้า 2 สิ่งอยู่บนฐานเดียวกัน มีขอบเขตเท่ากัน จะใช้สิ่งใดเป็นเหตุก็ได้ คือ สิ่งที่ปรากฏให้เห็นก่อนก็ใช้เป็นเหตุอนุมานไปหาอีกสิ่งหนึ่งที่ไม่ปรากฏก็ได้ เช่น ความเป็นพระอรหันต์กับการตรัสรู้ธรรม โดยวางเป็นหลักการไว้ว่า

อนุโลม. ที่ใดมีการตรัสรู้ธรรม ที่นั้นย่อมมีความเป็นพระอรหันต์อยู่ด้วย

ปฏิโลม. ที่ใดมีความเป็นพระอรหันต์ ที่นั้นย่อมมีการตรัสรู้ธรรมอยู่ด้วย⁴⁵

ลักษณะและประเภทของปัญหาในคัมภีร์ขมก

ปัญหาหรือคำถามทั้งที่เป็นแบบอนุโลมและปฏิโลมมีองค์ประกอบ 2 ส่วน คือ บทหน้า และบทหลัง บทหน้าเรียกว่า สันนิฏฐานบท (บทสันนิฏฐาน คือ บทที่รู้แล้ว) บทหลังเรียกว่า สัจสขบท (บทสัจสข คือบทที่ต้องการจะรู้ บทที่เป็นปัญหา) โดยทั่วไป

⁴³ พระอภิธรรมปิฎก ขมก เล่ม 38, หน้า (9)

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า (9)-(10).

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า (10).

สันนิษฐานบทเป็นประโยค คือประโยคที่มีคำว่า ไค ในภาษาไทย เช่น สภาวธรรมเหล่า
ไคเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล

ส่วนสังสยบท โดยทั่วไปเป็นประโยค ที่มีคำว่า นั้น ในภาษาไทย เช่น
สภาวธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม⁴⁶

ลักษณะและประเภทของวิสัยในคัมภีร์ยมก

วิสัย หรือ คำตอบ ของยมกมีลักษณะที่สำคัญ 2 ประการ คือ

1. ตอบรับ

2. ตอบปฏิเสธ

การตอบรับในภาษาบาลีใช้คำว่า อามนุตา แปลว่า ใช่ คำตอบนี้ใช้เมื่อองค์
ธรรมของบทหน้า หรือสันนิษฐานบทของประโยคคำถาม กับองค์ธรรมของบทหลัง
หรือ สังสยบทเป็นองค์ธรรมเดียวกัน และมีเท่ากัน⁴⁷

การตอบปฏิเสธมีลักษณะแตกต่างกันเป็น 4 ประเภท คือ

1. ตอบว่า นตฺถิ (ไม่มี) ใช้เมื่อไม่สามารถหาคำตอบจากทั้งบทหน้า คือ สันนิษ
ฐานบท และบทหลังคือ สังสยบท เช่น

ถาม รูปจันทร์ของบุคคลใดไม่เกิด เวทนาจันทร์ของบุคคลนั้นก็ไม่เคยเกิดมีไหม
ตอบ ไม่มี

2. ตอบว่า โน (ไม่ใช่) ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้ากับองค์ธรรมของบทหลัง
ต่างกัน เช่น

ถาม รูปจันทร์ของบุคคลใดกำลังเกิด เวทนาจันทร์ของบุคคลนั้นก็กำลังดับใช่
ไหม

ตอบ ไม่ใช่

3. คำตอบที่เป็น นปฏิกเขปะ หรือ ปาลิคคิ คือ คำตอบที่มีลักษณะสวนทางกับ
คำถามของปัจจนิกนัย (คำถามเชิงปฏิเสธ) ใช้เมื่อบทหน้าเท่านั้นมีองค์ธรรม
บทหลังไม่มี เช่น

ถาม รูปจันทร์ของบุคคลใดไม่ใช่กำลังเกิด เวทนาจันทร์ของบุคคลนั้นก็ไม่เคย
เกิดใช่ไหม

ตอบ เคยเกิด

4. คำตอบที่เป็น วิภชะ คือ แยกตอบ (บางทีใช้ว่า เอก โศสรูปทัตสนะ หรือ อุก โศ
สรูปทัตสนะ) ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้ากับองค์ธรรมของบทหลัง
เหมือนกันบางส่วนเท่านั้น เช่น

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า (11).

- ถาม รูปปั้นของบุคคลใดกำลังเกิด เวทนาชั้นของบุคคลนั้นก็กำลังเกิดใช่
ไหม
- ตอบ บุคคลผู้กำลังอุบัติในอสังขสัจจภูมิ รูปปั้นของบุคคลเหล่านั้นกำลังเกิด
แต่เวทนาชั้นไม่ใช่กำลังเกิด (เพราะในภูมินี้ไม่มีนาม มีแต่รูป) บุคคลผู้
กำลังอุบัติในปัญจโวหารภูมิ รูปปั้นของบุคคลเหล่านั้น กำลังเกิดและ
เวทนาชั้นก็กำลังเกิด (เพราะในภูมินี้มีทั้งรูปและนาม)⁴⁸

กถาวัตถุ เป็นคัมภีร์ที่นำเสนอสาระธรรมด้วยวิธีปุจฉา-วิสัชนาอย่างเด่นชัด โดยแยกเป็น
สองฝ่ายความคิดที่แย้งกัน ฝ่ายสกวาทิ หมายถึง ฝ่ายเถรวาท กับฝ่ายปรวาทิ หมายถึง สงฆ์นิกายอื่น
ประกอบไปด้วยปุจฉา-วิสัชนา 219 เรื่อง แต่ละข้อธรรมมีประมาณ 8-10 คำถามและคำตอบ เป็น
ปุจฉา-วิสัชนาเพื่อแก้ไขความเข้าใจผิดโดยแท้ การถามการตอบในกถาวัตถุยังประกอบไปด้วย
องค์ประกอบทางจินตภาพ คำตอบสุดท้ายจะอยู่ในรูปปฏิเสธ หรือเป็นความเห็นตรงกันข้ามที่ถูก
กล่าวว่ามีผิด ในแห่งหนึ่งอาจกล่าวได้ว่า กถาวัตถุถูกสร้างขึ้นนั้นคือผลสรุปของพระอภิธรรมปิฎก
เพราะเหตุที่มีการแต่งภายหลังคัมภีร์อื่นในพระไตรปิฎก และมีการอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์ธัมม
สังคณี และวิภังค์ อย่างไรก็ตามก็ตีกถาวัตถุก็ไม่ได้อ้างถึงธาตุกถา บุคคลบัญญัติ และขมก⁴⁹ ตัวอย่าง
ปุจฉา-วิสัชนาในกถาวัตถุ

- สกวาทิ. พระอรหันต์พึงเป็นคฤหัสถ์ได้ใช่หรือไม่
ปรวาทิ. ใช่
สกวาทิ. พระอรหันต์ยังมีเครื่องร้อยรัดของคฤหัสถ์หรือ
ปรวาทิ. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น

(นิกายอุตตราปถกะ (ปรวาทิ) เห็นว่า มีคฤหัสถ์หลายคนที่เป็นพระอรหันต์จึง
กล่าวตอบว่าใช่ แต่ฝ่ายสกวาทิชักกว่า ถ้าอย่างนั้น พระอรหันต์ก็มีกิเลสของคฤหัสถ์ใช่
หรือไม่ ตามข้อเท็จจริงมีคฤหัสถ์หลายคนได้บรรลอรหันต์ แต่เมื่อบรรลอรหันต์แล้ว ความ
เป็นอยู่ทุกอย่างก็ต่างไปจากคฤหัสถ์ คือไม่ครองเรือน ไม่เสพงาม ไม่ดำรงชีวิตแบบ
ชาวโลก เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าพระอรหันต์เป็นคฤหัสถ์)⁵⁰

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า (12)-(13).

⁴⁹ Maurice Winternitz, *History of Indian Literature*, p.165.

⁵⁰ สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน*, พิมพ์ครั้งที่ 16 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราช
วิทยาลัย, 2539), หน้า 699.

จากตัวอย่างคัมภีร์ในพระอภิธรรมปิฎกที่กล่าวถึงนี้ บ่อมเห็นความสำคัญของกลวิธีปุจฉา-วิสัชนา การถามตอบปัญหาธรรมว่าเป็นกลวิธีสำคัญในการสื่อสารธรรมะ ซึ่งมีการถามตอบปัญหาอย่างละเอียดซับซ้อน สอดคล้องกับพุทธธรรมที่มีความละเอียดลึกซึ้ง มีปุจฉา-วิสัชนาหลายลักษณะทั้งการตอบเพื่อความและตอบยืนยัน แต่คำถามที่เป็นการให้ตอบรับหรือปฏิเสธในพระอภิธรรมปิฎกเป็นเพียงส่วนหนึ่งของคำถามที่ต้องการการยืนยันคำตอบ หรือยืนยันความเข้าใจเท่านั้น แต่จุดมุ่งหมายจริง ๆ ของกระบวนการปุจฉา-วิสัชนานี้คือต้องการอธิบายหรือให้เหตุผลหักล้างความคิด นอกจากนี้คุณวิเศษของกลวิธีปุจฉา-วิสัชนาในพระอภิธรรมปิฎกยังมีลักษณะเด่นที่การนิยามและการจำแนกซึ่งเป็นสิ่งที่มีคุณค่าเป็นประหนึ่งพจนานุกรมของความรู้ทางพุทธศาสนา⁵¹

2.3 ปุจฉา-วิสัชนาในวรรณคดีพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎก

หลังสมัยพระพุทธกาล มีการตีความคำสอนของพระองค์แตกต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละนิกาย จึงเกิดมีคัมภีร์ที่อธิบายหรือขยายความคำสอนของพระพุทธเจ้าในยุคต่อ ๆ มา ทั้งคัมภีร์ประเภทอรรถถาและปกรณ์พิเศษ ปรากฏว่าในการอธิบายตีความพระธรรมวินัยนี้ ได้ใช้กลวิธีปุจฉา-วิสัชนาเป็นส่วนสำคัญในการนำเสนอเนื้อหา วรรณคดีพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎกเรื่องสำคัญที่ปรากฏปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธีในการดำเนินเรื่องที่ผู้วิจัยได้เลือกนำมาศึกษาในงานวิจัยนี้ได้แก่ มลทินปัญหา วิสุทธิมรรค และอรรถถาชาดก คัมภีร์พุทธศาสนาทั้งสามนี้ได้รับการยอมรับจากนักวิชาการพุทธศาสนาว่ามีความสำคัญในแง่ของการเป็นคัมภีร์ที่ขยายความและอธิบายความพระไตรปิฎกได้อย่างดียิ่ง

มลทินปัญหาเป็นคัมภีร์พุทธศาสนาประเภทปกรณ์พิเศษ คือ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายพระธรรมวินัยและสาระธรรมทางพุทธศาสนา ประวัติการแต่งมลทินปัญหานี้ เชื่อกันว่ารงนาขึ้นในพระพุทธศาสนา 500 ปรากฏตามมธุรัตถปกาสินี ฎีกาแห่งมลทินปัญหา รงนาโดย พระมหาตีปิฎก จุฬาทัก และว่าพระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้แต่งนิทานถกและนิคมประกอบเข้า ส่วนตัวปัญหา ท่านหาได้กล่าวว่ามีผู้แต่งไม่⁵²

มลทินปัญหาใช้กลวิธีปุจฉา-วิสัชนาเป็นหลักในการดำเนินเรื่อง มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวละครเอกคือพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน ลักษณะของปุจฉา-วิสัชนานี้มีการวางรูปแบบการแต่งด้วยลีลาที่หลากหลาย ทั้งการถามอย่างตรงไปตรงมา และการวิเคราะห์ความขัดแย้งของข้อธรรมหรือพุทธพจน์สร้างเป็นคำถามที่น่าสนใจในการแสวงหาความจริง ในการวิสัชนานี้ได้ใช้วิธีการ

⁵¹ Maurice Winternitz, *History of Indian Literature*, p. 160.

⁵² มลทินปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543), หน้า คำนำ.

ที่สามารถอธิบายให้เข้าใจพุทธธรรมด้วยการใช้ภาพพจน์อย่างละเอียด คมคายกระจ่างชัด ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้มีพระราชปรารภในเรื่องนี้

หนังสือมิลินทปัญหาเป็นข้อปจฉาวิสัชนาเกี่ยวกับปัญหาความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ทุกคน...เป็นหนังสือที่ปราชญ์ทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะชาวต่างประเทศ ย่อมมาก วิธีการถามและตอบปัญหานั้นมีอุบายวิธีให้ผู้อ่านเข้าใจง่ายด้วยการใช้อุปมาโวหาร จากข้อเท็จจริงของชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนดับ ชวนใจให้อ่าน ทั้งยังให้ความรู้ ช่วยให้มึสติปัญญาเฉลียวฉลาดต่อความเป็นไปของชีวิต พาจิตใจเบิกบาน โนมน้าวให้ปฏิบัติแต่ความดีงาม รู้ละบาปบุญคุณโทษ⁵³

มิลินทปัญหาเป็นวรรณคดีที่มีรูปแบบที่ชัดเจน คือ ดำเนินเรื่องด้วยกลวิธีปจฉา-วิสัชนา ถามตอบปัญหาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ในอารัมภกถาได้แสดงให้เห็นจุดมุ่งหมายและความสำคัญของมิลินทปัญหา ความว่า

(พระเจ้ามิลินท์) ได้ตรัสถามปัญหาอันละเอียดในเหตุที่ควรและไม่ควรเป็นอันมาก กะพระนาคเสน ซึ่งเป็นผู้กล่าวแก้ไพบราคะ มีปัญญาสามารถที่จะบรรเทาเม็ดเสียดะนั้น ทั้งคำปจฉาและวิสัชนาล้วนอาศัยอรรถอันลึกซึ้ง นำเป็นที่พึงใจและให้เกิดสุขแก่โสดยประสาธ เป็นอศรรยให้ชุมชนโลมชาติของผู้สดับ ถ้อยคำของพระนาคเสนเถระเจ้า ไพบราคะ โดยอุปมาและนัย หยั่งลงในพระอภิธรรมและพระวินัย ประกอบด้วยพระสูตร ขอท่านทั้งหลายจงส่งญาณไป ทำอรรถาธิบายให้ราเริงยินดี ในกถามรรคนั้น แล้วจงสดับปัญหาซึ่งเป็นเครื่องที่ตั้งแห่งความสงสัยอย่างละเอียดนี้ เทอญ⁵⁴

ผู้รจนามิลินทปัญหาได้ใช้กลวิธีปจฉา-วิสัชนาเป็นโครงสร้างสำคัญในการดำเนินเรื่อง ซึ่งเป็นกลวิธีที่สามารถใช้อธิบายแสดงความรู้ เหตุผลเพื่อสร้างความเข้าใจพุทธศาสนาได้อย่างดี รูปแบบปจฉา-วิสัชนาในมิลินทปัญหามีความเป็นเอกภาพและมีระบบระเบียบในการแต่งอย่างมีนัย

⁵³ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช, “พระราชปรารภ.” ใน มิลินทปัญหา (พิมพ์เป็นพระราชานุสรณ์ในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีนครินทร์บรมราชชนนี วันที่ 10 มีนาคม พ.ศ. 2539) หน้า คำนำ.

⁵⁴ มิลินทปัญหา, หน้า 1.

สำคัญเราสามารถมองเห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวละครหลัก คือพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสน เป็นการดำเนินเรื่องที่มองเห็นพัฒนาการของตัวละคร เห็นมิติของตัวละครทั้งการโต้ตอบ ถกเถียงกันทางความคิด ทำให้มิลินท์ปัญหามีความดีเด่นน่าสนใจยิ่ง

ลักษณะปุจฉา-วิสัชนาในตอนต้นเรื่อง เป็นปุจฉา-วิสัชนาเพื่อพิสูจน์ความรู้ของพระนาคเสน เป็นปุจฉา-วิสัชนาสั้น ๆ ที่ยังไม่มีการอธิบายธรรมในรายละเอียดมากนัก ส่วนใหญ่เป็นการถามลักษณะและความหมายของพุทธธรรมอย่างตรงไปตรงมา และพระนาคเสนได้วิสัชนาอย่างตรงไปตรงมาเช่นกัน เป็นปุจฉา-วิสัชนาเพื่อให้ความรู้ทางพุทธศาสนา เช่น ถามลักษณะของปัญญา

ร.(พระเจ้ามิลินท์) พระผู้เป็นเจ้า ปัญญามีลักษณะเป็นอย่างไร

ด.(พระนาคเสน) แต่ก่อนอาตมภาพได้กล่าวว่า ปัญญามีลักษณะตัดให้ขาด

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญามีลักษณะส่องให้สว่าง

ร. ปัญญามีลักษณะส่องให้สว่างเป็นอย่างไร

ด. ปัญญา เมื่อเกิดขึ้นข่มกำจัดมืด คือ อวิชชา ทำความสว่าง คือ วิชชาให้เกิด ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสังข์ทั้งหลายให้ปรากฏ แต่นั้นพระโยคาวจรข่มเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้ไม่ใช่ตัว

ร. ขอพระผู้เป็นเจ้าอุปมาให้ข้าพเจ้าฟัง

ด. เหมือนอย่างว่า จะมีบุรุษถือไฟเข้าไปในเรือนที่มืด ไฟที่เข้าไปแล้วนั้น ข่มกำจัดมืดเสีย ทำความสว่างให้เกิด ส่องแสง ทำรูปให้ปรากฏ ข้อนั้นฉันใด ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นข่มกำจัดมืด คืออวิชชา ทำความสว่าง คือ วิชชาให้เกิด ส่องแสงคือญาณ ทำอริยสังข์ทั้งหลายให้ปรากฏ แต่นั้น พระโยคาวจรข่มเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้มิใช่ตัว ข้อนี้ก็ฉันนั้น ปัญญามีลักษณะส่องสว่างอย่างนี้

ร. พระผู้เป็นเจ้าช่างฉลาดจริง ๆ ⁵⁵

นอกจากปุจฉาถึงความหมายของธรรมะแล้วยังมีปุจฉา-วิสัชนาเพื่ออธิบายหาเหตุผลซึ่งในมิลินท์ปัญหามีความดีเด่นของวิสัชนาด้วยภาพพจน์ความเปรียบเพื่อสร้างความเข้าใจพุทธธรรมอย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น

ร.(พระเจ้ามิลินท์) พระผู้เป็นเจ้า กายเป็นที่รักของบรรพชิตทั้งหลายหรือ

ด.(พระนาคเสน) กายซึ่งจะเป็นที่รักของบรรพชิตทั้งหลายหาไม่มี

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

- ร. เมื่อไม่มีความรัก เหตุไฉนบรรพชิตทั้งหลายจึงต้องทะนุบำรุง ต้องหวงกัน
เล่า
- ด. เมื่อพระองค์เสด็จไปสู่งานพระราชสงคราม บางคราวเคยต้องอาวุธเข้าศึก
บ้างหรือไม่
- ร. เคยบ้าง
- ด. แผลที่ต้องอาวุธนั้น พระองค์ทรงพอกยาสำหรับพอก ทรงทาน้ำมัน ทรง
พันไว้ด้วยผ้าเนื้อละเอียดคมมิใช่หรือ
- ร. อย่างนั้น
- ด. แผลเป็นที่รักของพระองค์หรือ จึงต้องทรงทำอย่างนั้น
- ร. หามิได้ เพราะว่าข้าพเจ้าทำไว้อย่างนั้นก็เพื่อจะให้เนืองอกขึ้นดังเก่า
- ด. ข้อนั้นฉันใด กายไม่เป็นที่รักของบรรพชิตทั้งหลาย ก็แต่ว่าบรรพชิต
ทั้งหลายซึ่งไม่หมกมุ่นทะนุบำรุงกายไว้ ก็เพื่อจะอนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์
ข้อนี้ก็ฉันนั้น เออ ก็ กายนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เปรียบประดุจแผล
เหตุนั้น บรรพชิตทั้งหลายไม่หมกมุ่นทะนุบำรุงกายเหมือนรักษาแผล ถึง
พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสคำนี้ว่า “กายนี้ทวารเก่า มีแผลอันใหญ่ มีหนังอัน
สลบปกปิดไว้ คายของโสโครกออกโดยรอบ ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็นดังนี้”⁵⁶

ในตอนท้ายหรือ อุปมานกตา เป็นคำถามถึงลักษณะของพระโยคาวจรผู้บำเพ็ญเพียรว่ามี
ลักษณะอย่างไร ภิกษุมตามพร้อมแล้วด้วยองค์ทั้งหลายเท่าไร จึงกระทำให้อัศจรรย์ในอุปมาน
กตานี้ ความสำคัญดีเด่นอยู่ที่วิชันนาด้วยความเปรียบเป็นชุดเปรียบเทียบให้เห็นลักษณะของพระ
อรหันต์ มีอุปมาถึง 67 อย่าง ตัวอย่างวิชันนาคนี้ เช่น

ร.(พระเจ้ามิลินท์) พระผู้เป็นเจ้านาคเสน ต้องถือเอาองค์ห้าประการแห่งฝน เป็นไฉน
ด.(พระนาคเสน) ขอลวาทพระพร ฝนย่อมระงับเสียซึ่งรุติแห่งอโกลซึ่งเกิดขึ้นฉันใด
โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องระงับเสียซึ่งรุติแห่งอโกล คือกิเลสซึ่งเกิดขึ้น
ฉันนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่หนึ่งแห่งฝน

อนึ่ง ฝนย่อมยังความร้อนที่แผ่นดินให้ดับเสีย ฉันใด โยคาวจรผู้ประกอบ
ความเพียร ก็ต้องยังโลกทั้งเทวดาให้ดับด้วยเมตตาภาวนา ฉันนั้น นี้แล ต้องถือเอา
องค์ที่สองแห่งฝน

อนึ่ง ฝนย่อมยังพืชทั้งปวงให้งอกขึ้น ฉันใด โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร
ก็ต้องยังศรัทธาของสัตว์ทั้งปวงให้เกิดขึ้น แล้วหว่านลงซึ่งพืช กล่าวคือ ศรัทธานั้น

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-91.

ในสมบัติสามประการ คือ ทิพยสมบัติ มนุษยสมบัติ จนถึงสุขสมบัติ คือ นิพพาน อันมีประโยชน์อย่างยิ่ง ฉะนั้น นี้แล ต้องถือเอาองค์ที่สามแห่งฝน

อนึ่ง ฝนตั้งขึ้นแล้วแต่ฤดู ข่อมรักษาไว้ซึ่งหญ้า ต้นไม้ เครือเขา พุ่มไม้ผัก และไม้เป็นเจ้าแห่งไพรทั้งหลาย ซึ่งงอกขึ้นบนแผ่นดิน ฉนโค โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังความทำในใจโดยอุบายที่ชอบให้เกิดขึ้น แล้วรักษาไว้ซึ่งสมณธรรมด้วยความทำในใจโดยอุบายที่ชอบนั้น เพราะว่ากุศลธรรมทั้งปวง มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ฉนนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่สี่แห่งฝน

อนึ่งฝนเมื่อตก ข่อมยังแม่น้ำ หนอง สระบัว ซอก ห้วย ธาร เขา บึง บ่อ ให้เต็มด้วยธารน้ำทั้งหลาย ฉนโค โยคาวจรผู้ประกอบความเพียร ก็ต้องยังฝนคือธรรมให้ตก ด้วยปริยัติเป็นที่มา ยังใจแห่งชนทั้งหลาย ผู้ใคร่ซึ่งธรรมอันบุคคลพึงควรสร้าง ให้เต็มรอบ ฉนนั้น นี้แลต้องถือเอาองค์ที่ห้าแห่งฝน⁵⁷

การสร้างปุจฉา-วิสัชนาในมิลินทปัญหาที่สำคัญ คือปุจฉา-วิสัชนาในลักษณะของการวิเคราะห์ความรู้ทางพุทธศาสนา ก่อนที่จะตั้งเป็นปุจฉา เรียกว่า เมณฑกปัญหา หรือปัญหาสองเงื่อนไข หมายถึงการถามปัญหาที่คู่ประหนึ่งมีความขัดแย้งกัน เช่น ความขัดแย้งของพุทธพจน์ ความขัดแย้งของคำสอน เป็นต้น ในมิลินทปัญหาได้เปรียบเทียบปัญหาสองเงื่อนไขว่าเป็น *ปริสนาสองเงื่อนไขดุจเขาแกะ* ซึ่งวิสัชนาแก้ได้เป็นอันยาก และประกอบไปด้วยอุบายเครื่องจะยกโทษขึ้นกล่าวได้⁵⁸ ตัวอย่างวิธีการปุจฉา-วิสัชนาปัญหาลักษณะนี้ เช่น พระเจ้ามิลินทได้หิบบอกเอาข้อความที่ดูเหมือนว่าจะขัดกันมาสร้างปุจฉา พระนาคเสนก็สามารถอธิบายคำตอบได้อย่างคมคาย ใน อนุปปีน นมคคอุปปาตปัญหา พระเจ้ามิลินทมีความสงสัยในพุทธพจน์ที่ว่า *พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดขึ้น* กับพุทธพจน์ที่ว่า *พระตถาคตได้เห็นมรรคของเก่า* ทางของเก่าอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายมีแล้วในปางก่อน เสด็จดำเนินแล้วเนื่อง ๆ⁵⁹

พุทธพจน์ทั้งสองกล่าวในต่างวาระกัน เนื้อความดูเหมือนว่าจะขัดแย้งกัน พระนาคเสนได้วิสัชนาอธิบายว่า พุทธพจน์ทั้งสองเป็นคำที่ไม่ขัดแย้งกัน เนื่องจากพระพุทธรเจ้าทั้งหลายก่อนหน้านี้ได้เสด็จปรินิพพานไปแล้ว พุทธศาสนาก็เสื่อมสูญหายไปเพราะไม่มีใครสอนธรรม ขาดการสืบต่อดังนั้นแนวทางหรือหลักแห่งพุทธศาสนานั้นก็เสื่อมสูญไป เมื่อพระพุทธรเจ้าศากยมุณีได้อุบัติขึ้น พระองค์ก็ได้พบหนทางคือสัจธรรมอย่างเดียวกับที่พระพุทธรเจ้าองค์ก่อน ๆ พระองค์ได้ทำหนทางคือพุทธธรรมนั้นให้ราบเรียบและปรากฏขึ้นอีกครั้ง จึงเปรียบเทียบว่าพระพุทธรเจ้าเป็นผู้ค้นพบทางเดิมซึ่งรกร้างไปแล้วให้ปรากฏขึ้น

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 510.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 297.

บุรุษไร ๆ ชำระป่าแล้ว เปิดเผยพื้นที่ ชนข่อมกล่าวว่าพื้นที่นั้นของบุรุษนั้น ก็แต่ว่าพื้นที่นั้นอันบุรุษนั้นมิได้ให้เป็นไปแล้ว บุรุษนั้นชื่อว่าภูมิสามิโกเจ้าของแห่ง พื้นที่ เพราะกระทำพื้นที่นั้นให้เป็นเหตุ ฉนโค พระตถาคตทรงพิจารณาด้วยจักขุ ปัญญา กระทำมรรคมืออยู่นั้นเทียว ชำรุดแล้ว ทรุคโทรมแล้ว รกแล้ว อันมีคบิดแล้ว กำบังแล้ว ไม่เป็นที่สัตถุจร ให้เกิดขึ้นแล้ว ได้กระทำมรรคนั้นให้เป็นที่สัตถุจรแล้ว ฉนนั้นนั้นเทียวแล เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงตรัสแล้วว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วให้เกิดขึ้น” ดังนี้⁶⁰

ลักษณะปุจฉา-วิสัชนาในมิลินทปัญหาปรากฏทั้งการถามปัญหาอย่างตรงไปตรงมา การสร้างปัญหาจากการสังเกตเห็นสิ่งที่ยังคลุมเครืออยู่ การตั้งข้อสังเกตและสร้างคำถามนี้เป็นคำถามที่เกิดจากการเป็นผู้มีความรู้พุทธศาสนาเป็นอย่างดี จนเห็นความไม่กระจ่างนั้น นอกจากนี้ในกระบวนการวิธีปุจฉา-วิสัชนา ยังใช้การเปรียบเทียบด้วยภาพพจน์ที่สามารถสร้างภาพที่งดงามอย่างมีเหตุผล เพื่อทำความเข้าใจความหมายของพุทธธรรมแต่ละข้อได้อย่างดี โดยเฉพาะการใช้ภาพพจน์จากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติใกล้ตัวที่คุ้นเคย ทำให้พระธรรมซึ่งเป็นสิ่งนามธรรมสามารถเข้าใจได้อย่างกระจ่างด้วยรูปธรรม

การสร้างปุจฉาในหลายลักษณะดังกล่าวและวิธีวิสัชนาอย่างกระจ่างชัดเจนนี้เอง ทำให้มิลินทปัญหาที่มีความดีเด่นและได้รับการยอมรับว่าเป็นคัมภีร์ที่อธิบายพุทธธรรมได้อย่างดีวิเศษ⁶¹ กลวิธีนี้จึงมีความดีเด่นสำคัญและมีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์วรรณคดีที่มุ่งอธิบายพระไตรปิฎกในสมัยต่อมา

วิสุทธิมรรค เป็นคัมภีร์พุทธศาสนาประเภทปกรณ์พิเศษ คือ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายพระธรรมวินัยและสาระธรรมทางพุทธศาสนาเช่นเดียวกับมิลินทปัญหา ตามประวัติกล่าวว่าเรื่องนี้เป็นผลงานของพระพุทธโฆษา ซึ่งแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลมาสู่ภาษาบาลี เมื่อ พ.ศ. 1000 ⁶²

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 299.

⁶¹ มิลินทปัญหาที่มีความแพร่หลายอย่างมากในฐานะวรรณคดีของโลก มีการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ กว่า 12 ภาษา (มิลินทปัญหา , หน้า 554) กล่าวสำหรับในประเทศไทยพบที่มีการแปลหลายครั้งตั้งแต่สมัยอยุธยา ได้แก่ มิลินทปัญหา ฉบับเจ้าปานเจ้าป้อมสมัยอยุธยา, ฉบับแปลในรัชกาลที่ 3, ฉบับแปลของมหามกุฏราชวิทยาลัย สมัยรัชกาลที่ 5 โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสและพระเถระจารย์อื่น ๆ ลงพิมพ์ในหนังสือธรรมจักขุ, มิลินทปัญหาฉบับพิศดาร ของหอสมุดแห่งชาติ พ.ศ.2500 เป็นต้น ทั้งยังมีการพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ

⁶² ประวัติการแต่งวิสุทธิมรรค และประวัติพระพุทธโฆษาจารย์ ปรากฏรายละเอียดใน คัมภีร์มหาวงศ์ และ คัมภีร์พุทธโฆสุปปัตติ ในส่วนงานวิจัยโปรดดู สุภาพรรณ ณ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและ

เนื้อหาของวิสุทธิมรรค เป็นการประมวลพุทธธรรมเพื่ออธิบายสาระสำคัญโดยมีโครงสร้างการแต่งตามแบบอรรถกถา ได้แก่

1. บทประณามพจน์ บุษยาพระรัตนตรัย

2. อุทเทศคาถา หรือ นิทานกถา พระพุทธโฆษา ได้สมมตินิทานกถาให้มีเทวบุตร ทูลถามปัญญาพระพุทธเจ้า ณ กรุงสาวัตถี ยกเป็นบทอุเทศ ว่า

เทวบุตร. ธรรมชาติอันหนึ่ง เป็นชัฏทั้งภายใน ชัฏทั้งภายนอก ประชาชน
ถูกชัฏเกี่ยวสอดไว้แล้ว ข้าแต่พระโคตม เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า
ทูลถามพระองค์ ใครจะพึงดึงชัฏนี้ได้⁶³

พระพุทธเจ้า. ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญา บริหารตน ตั้งอยู่ใน
ศีล แล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่นั้น พึงดึงชัฏได้⁶⁴

3. เนื้อหา (สารัตถะ) มีโครงสร้างเนื้อหาที่ยกมาเป็นหลัก (มาติกา) เพื่ออธิบาย 3 เรื่อง คือ ศีล สมาธิ และปัญญา และอรรถาธิบายไปตามลำดับ ดังมีโครงสร้างเนื้อหาดังนี้

- 1) ศีล เป็นการอธิบายเรื่องที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับศีล ได้แก่ ความหมายของศีล อานิสงส์ของศีล การจัดแบ่งประเภทของศีล และแนวทางปฏิบัติศีลให้บริสุทธิ์ การรุดงค์
- 2) สมาธิ เป็นการอธิบายเรื่องที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับสมาธิ ได้แก่ ความหมายของสมาธิ การเจริญกรรมฐาน ด้วยวิธีการต่าง ๆ - การเพ่งกสิณ การเจริญอสุภะ การเจริญอนุสติ การเจริญพรหมวิหาร และการเจริญรูปฌาน , การเจริญสมาธิด้วยวิธีการต่าง ๆ - การทำฤทธิ์ อภิญญา รวมทั้งการอรรถาธิบาย อานิสงส์ของการเจริญสมาธิ
- 3) ปัญญา เป็นการอธิบายเรื่องที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปัญญา ได้แก่ ความหมายและประเภทของปัญญา เรื่องรูปขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ภูมิของปัญญา แบบต่าง ๆ ญาณทัสสนวิสุทธิ และ อานิสงส์ของการเจริญปัญญา
- 4) นิคมคาถา

ลังกา, หน้า 279-298. ; Bhikkhu Nanamoli, trans, 'Introduction.' in **The Path of Purification** (Kandy Sri Lanka: Buddhist Publication Society, 1975)

⁶³ พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค เล่ม 1 ตอน 1 (กรุงเทพฯ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2516), หน้า 1.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

ลักษณะการแต่งวิสุทธิมรรค เป็นการอธิบายความด้วยวิธีการต่าง ๆ จากการศึกษาของ พระมหาสยัม ราชวัตร ได้สรุปรูปแบบการอธิบายความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แก่ การวิเคราะห์ รูปศัพท์ทางไวยากรณ์ ทำให้ผู้อ่านมีความเข้าใจในศัพท์ต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง มีความเข้าใจตรงกัน

1. การอธิบายรูปศัพท์ การอธิบายความหมายแห่งรูปศัพท์ และการอธิบายทั้งรูปศัพท์และความหมายของรูปศัพท์ผสมผสานกันไป ทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่ารูปศัพท์นั้น ๆ ทำหน้าที่อะไรในประโยคไวยากรณ์ และเพื่อให้อ่านเข้าใจความหมายในเชิงเนื้อหาสาระ และเข้าใจทั้งรูปศัพท์และความหมายไปพร้อมกัน
2. การจัดแบ่งประเภท แยกย่อยหัวข้อธรรม เพื่อให้เกิดความกระจ่างในรายละเอียดของหัวข้อธรรมนั้น ๆ เมื่อแยกย่อยแล้ว ก็อธิบายรายละเอียดตามประเด็นประเภทที่แยกออกไปนั้น
3. การใช้อุปมา อุปไมย ประกอบการอธิบาย เพื่อให้เกิดความเข้าใจง่ายขึ้น*
4. การยกพุทธพจน์ อรรถกถา และปกรณ์วิเสส มาสนับสนุนการอธิบาย
5. การมุ่งอธิบายเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ โดยยกเอาศัพท์ หรือเรื่องใดเรื่องหนึ่งมาตั้งเป็นบทตั้งแล้วอธิบายอย่างละเอียด
6. การยกเหตุการณ์ อุทาหรณ์ในสมัยพุทธกาลประกอบการอธิบาย⁶⁵

พระมหาสยัม ราชวัตร ได้สรุปความหมายและความสำคัญในแง่สารัตถะของคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ว่า

วิสุทธิมรรค คือ ทางที่ดำเนินไปสู่วิสุทธิอันได้แก่ พระนิพพาน ทางในที่นี่ประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญานั้นเอง และอาศัยศีล สมาธิ และปัญญานี้เป็นเครื่องสาวรกชัฏ คือ กิเลสตัณหาในจิตใจให้หมดไป บุคคลที่ต้องการดำเนินไปสู่พระนิพพานต้องมีชีวิตที่ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ก็จะเป็นชีวิตที่ประเสริฐดีงามตามแนวทางพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง⁶⁶

* งานวิจัยที่ศึกษาเรื่องนี้โดยเฉพาะคืองานวิจัยของ พระมหาฉัตรชัย มูลสาร, “อุปมาอุปไมยในคัมภีร์วิสุทธิมรรค.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2545)

⁶⁵ สรุปจากพระมหาสยัม ราชวัตร, การศึกษาเปรียบเทียบไตรสิกขาในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค, หน้า 77-92.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 51.

ในส่วนการดำเนินเรื่องเพื่อการอธิบายนั้น พระพุทธโฆษาจารย์ดำเนินการตั้งคำถามในลักษณะของการตั้งเป็นบทพินิจขึ้นก่อน เพื่อดำเนินเรื่องไปตามหัวข้อคำถามที่ได้กำหนดไว้ เช่น ใน สิลนิกเทศ ได้ตั้งคำถามขึ้นเป็นบทพินิจก่อนวิชันนอธิบาย ความว่า

เพื่อจะแสดงความพิสดารแห่งวิสุทธิมรรคนั้น จึงมีปัญหกรรม (การตั้งปัญหา) นี้ ปรารภศีลก่อนคือ

อะไรคือศีล?

ที่เรียกว่าศีล เพราะอรรถว่าอะไร?

อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัญฐาน เป็นปทัฏฐานของศีลนั้น?

ศีลนั้นมีอานิสงส์อย่างไร?

ศีลนั้นมีกี่ย่าง?

อะไรเป็นความเศร้าหมองและอะไรเป็นความผ่องแผ้วของศีลนั้น?...

ปัญหาข้อว่า “อะไรเป็นศีล” แก้วว่า “ธรรมคาทังหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษ มีปณาดิบาทเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติที่ดีเป็นศีล” ข้อนี้ สมคำที่พระธรรมเสนาคีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวา “ถามว่า “อะไรเป็นศีล ตอบว่า เจตนาเป็นศีล เจตสิกก็เป็นศีล สังวรก็เป็นศีล ความไม่ก้าวล่วงก็เป็นศีล” ดังนี้ ในศีลเหล่านั้น เจตนาของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปณาดิบาทเป็นต้นก็ดี ของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติที่ดี ชื่อว่าเจตนาศีล ความงดเว้นของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปณาดิบาทเป็นต้น ชื่อว่าเจตสิกศีล...”⁶⁷

จากนั้นอธิบายไปตามลำดับจนหมดสิ้นมาติกาที่เป็นคำถามในซิลนิกเทศ จากตัวอย่างนี้จะเห็นได้ถึงกระบวนการปุจฉา-วิชันนในลักษณะที่ใช้ปุจฉามาตั้งเป็นบทพินิจ เพื่อจะได้ทราบลำดับของการอธิบาย ในส่วนของวิชันนจะเห็นการอ้างถึง กัมภีร์ปฏิสัมภิทาในอภิธรรมปิฎก ซึ่งใช้วิธีการเดียวกันนี้ในการวิชันนอธิบาย

อีกตัวอย่างหนึ่งที่ผู้วิจัยจะยกมากล่าวในที่นี้ได้แก่ ปุจฉา-วิชันนในลักษณะของการใช้ปุจฉาตั้งเป็นบทพินิจ อธิบายเรื่องสมาธิ ใน กัมมฐานคณนิกเทศ

ก็แต่ว่าสมาธินั้น ไม่ง่ายแม้เพียงจะเข้าใจ จะกล่าวไปถึงจะบำเพ็ญเล่า เพราะทรงแสดงไว้ (ในพระคาถานั้น) ย่อนัก เพราะเหตุนั้น เพื่อแสดงความพิสดาร และนัยแห่งการบำเพ็ญสมาธินี้ จึงขอตั้งปัญหาขึ้นดังนั้น คือ

⁶⁷ พระพุทธโฆษาจารย์, วิสุทธิมรรค เล่ม 1 ตอนที่ 1, หน้า 13-14.

อะไรเป็นสมาธิ?

ที่ว่าชื่อสมาธิ เพราะอรรถว่าอะไร?

อะไรเป็นลักษณะ เป็นรส เป็นปัจจุปัญฐาน และเป็นปทัฏฐานแห่งสมาธินั้น?
สมาธิมีกี่อย่าง?

อะไรเป็นความเศร้าหมอง และอะไรเป็นความผ่องแผ้วแห่งสมาธินั้น?

สมาธิจะพึงบำเพ็ญขึ้นอย่างไร?

อะไรเป็นอนิสงส์แห่งการบำเพ็ญสมาธิ

ชื่อว่า อะไรเป็นสมาธิ แก้วว่า สมาธิมีหลายอย่างต่างประการ การจะเฉลยมุ่งให้สมาธินั้นแจ่มแจ้งไปทุกอย่าง จะไม่พึงยังประโยชน์ที่จะประสงค์ให้สำเร็จได้ มิหน้าซ้ำจะพึงเป็นไปเพื่อความพ้นเผื่อยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น เรามาพูดกันหมายเอาความที่ประสงค์ในที่นี้ที่เดียวเถิดว่า “ความมีอารมณ์อันเดียวแห่งจิตที่เป็นกุศล เป็นสมาธิ”

ชื่อว่า ชื่อว่าสมาธิเพราะอรรถว่าอะไร แก้วว่า ชื่อว่าสมาธิเพราะอรรถว่าตั้งมั่น ถ้ามว่า ชื่อว่าตั้งมั่นนี้เป็นอย่างไร ตอบว่า ชื่อว่าตั้งมั่นนี้ คือการดำรงอยู่อธิบายว่าตั้งอยู่สม่ำเสมอด้วย ถูกทางด้วย แห่งจิตและเจตสิกทั้งหลายในอารมณ์อันเดียว เพราะเหตุนี้ ฟังทราบที่จิตเจตสิกเป็นธรรมชาติไม่ซัดส่ายและไม่ซ่านไปตั้งอยู่สม่ำเสมอและถูกทาง ด้วยอานุภาพแห่งธรรมใด การตั้งอยู่แห่งจิตเจตสิกสม่ำเสมอและถูกทาง ด้วยอานุภาพแห่งธรรมนั้น นี้ชื่อว่าความตั้งมั่น...⁶⁸

วิธีการอรรถอธิบายธรรมในวิสุทธิมรรคดังกล่าวนี้ทำให้เห็นความสำคัญของรูปแบบปจฺจนา-วิธานเพื่อให้เป็นบทตั้งหรือมาติกา ใช้ตั้งประเด็นและหัวข้อเพื่อวิธานอรรถอธิบายไปตามลำดับ เรื่องอย่างครบถ้วนถูกต้อง ปจฺจนา-วิธานในแง่หนึ่งจึงเป็นวิธีการของอรรถกถา คือการตั้งประเด็นปัญหาเพื่อตอบอรรถอธิบายขยายความโดยผู้เรียบเรียงเอง ทำให้มีลำดับของการอธิบาย มีประเด็นที่ชัดเจนแน่นอนทำให้ไม่สับสนและได้เนื้อหาครบถ้วน

อรรถกถาชาดก เป็นคัมภีร์ที่แสดงเรื่องราวของพระพุทธเจ้าในอดีต 547 ชาติ ก่อนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในการสร้างอรรถกถานั้นอรรถกถาจารย์ผู้รวบรวมได้กำหนดโครงสร้างและวิธีการของอรรถกถาชาดกว่าในชาดกนั้นมุ่งแสดงข้อธรรม ประกอบด้วยการกำหนดว่า ใคร

⁶⁸ วิสุทธิมรรค ภาค 1 ตอน 2, หน้า 1-3.

กล่าว กล่าวที่ไหน กล่าวเมื่อไหร่ และกล่าวไว้เพื่อประโยชน์อะไร⁶⁹ ซึ่งคือรูปแบบที่ประกอบด้วย ส่วนประกอบหลัก คือ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา ไวยากรณ์และสโมธาน คาถาชาดกใน พระไตรปิฎกนั้นอาจเป็นคาถาที่แสดงเรื่องไว้แล้ว หรืออาจเป็นเพียงสุภาษิตที่ไม่ทราบเนื้อเรื่อง นิทาน อรรถกถาจารย์จึงอาจมีการอธิบายเรื่องให้ละเอียดขึ้น และด้วยความที่ได้มีการกำหนด โครงสร้างของชาดกเอาไว้ จึงต้องมีการเรียบเรียง เชื่อมโยงนิทานให้เข้ากับปัจจุบันวัตถุและ สโมธาน ซึ่งอาจจะกำหนดให้พระโพธิสัตว์เป็นตัวละครสำคัญในเรื่อง หรืออาจให้เป็นเพียงผู้ สังเกตการณ์

อรรถกถาชาดกมีเรื่องที่แสดงปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ในการตอบปัญหาธรรมทั้งสิ้น 40 เรื่อง⁷⁰ ปุจฉา-วิสัชนาในอรรถกถาชาดกเน้นที่พฤติกรรมการแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์ใน การวิสัชนาปัญหาธรรมที่ลึกซึ้งคมคาย ทำให้ชาดกที่มีปุจฉา-วิสัชนาเป็นองค์ประกอบในการดำเนิน เรื่องเพื่อสอนธรรมส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่มีขนาดยาว เช่น

⁶⁹ ทูเรนิทาน, หน้า 1.

⁷⁰ อรรถกถาชาดกที่มีปุจฉา-วิสัชนา ได้แก่

1. ลำดับที่ 5 เทวธัมมชาดก	21. ลำดับที่ 354 อูรชชาดก
2. ลำดับที่ 17 มาลุตชาดก	22. ลำดับที่ 369 มิตตวินทุกชาดก
3. ลำดับที่ 20 นพปานชาดก	23. ลำดับที่ 414 ชาครชาดก
4. ลำดับที่ 25 ตัญญาชาดก	24. ลำดับที่ 439 จตุทวารชาดก
5. ลำดับที่ 70 กุททาสชาดก	25. ลำดับที่ 440 กัณหาชาดก
6. ลำดับที่ 70 มหาสุบินชาดก	26. ลำดับที่ 453 มหามังคลชาดก
7. ลำดับที่ 84 อัคคัสสทวารชาดก	27. ลำดับที่ 457 ชุมมหาชาดก
8. ลำดับที่ 110 สัพพสัหารกปัญหา	28. ลำดับที่ 458 ธรรมเทวบุตรชาดก
9. ลำดับที่ 111 คัทรภปัญหา	29. ลำดับที่ 458 อุทยชาดก
10. ลำดับที่ 112 อมราเทวีปัญหา	30. ลำดับที่ 461 ทสธชาดก
11. ลำดับที่ 134 ฆานโสทรนชาดก	31. ลำดับที่ 464 จุลลกุณาสชาดก
12. ลำดับที่ 135 จันทกชาดก	32. ลำดับที่ 468 ชนสันธชาดก
13. ลำดับที่ 214 ปุณณนทีชาดก	33. ลำดับที่ 510 อโยมรชาดก
14. ลำดับที่ 244 วิคคิจจชาดก	34. ลำดับที่ 515 สัมภวชาดก
15. ลำดับที่ 245 มูลปริยายชาดก	35. ลำดับที่ 521 เตสกุณชาดก
16. ลำดับที่ 257 ความฉิฉันทชาดก	36. ลำดับที่ 522 สรภังคชาดก
17. ลำดับที่ 276 กุรุธรรมชาดก	37. ลำดับที่ 542 มโหสดชาดก
18. ลำดับที่ 301 จุลลกาลิงคชาดก	38. ลำดับที่ 543 ภูริทัตชาดก
19. ลำดับที่ 319 ติตติรชาดก	39. ลำดับที่ 549 พรหมนารถชาดก
20. ลำดับที่ 351 มณีคุณชลชาดก	40. ลำดับที่ 546 วิรุทธชาดก

เทวธัมมชาดก (5) พระโพธิสัตว์เป็นมโหสถชาดก วิชาณาเทวธรรมของผีเสื้อน้ำเผ่าสระสุริยกุมารตอบว่า เทวธรรมคือพระจันทร์และพระอาทิตย์ จันทกุมารตอบว่าทิศทั้งสี่ พระโพธิสัตว์ตอบว่า สัตบุรุษในโลกนี้มีความสงบพร้อมด้วยหิริโอตตปั้งตั้งมั่นอยู่ในธรรมอันผ่องแผ้ว คือเทวธรรมแล้วเทศนาสอนธรรม โดยให้รายละเอียดมากขึ้น

กุกทาลชาดก (70) พระโพธิสัตว์เป็นกุกทาลบัณฑิต เดิมมีอาชีพปลูกผัก เมื่อมาบวชเป็นฤาษีก็คิดถึงจอบจึงสึกและบวชอยู่ 6 ครั้ง ครั้งสุดท้ายคิดได้ว่าเพราะจอบทำให้หนักสีก จึงเอาจอบทิ้งแม่น้ำแล้วประกาศว่าชนะแล้ว พระเจ้าพาราณสีทรงรบชนะข้าศึกเมื่อได้ยินจึงถามว่าท่านชนะสิ่งใด พระโพธิสัตว์ตรัสว่า ความชนะที่บุคคลชนะแล้วกลับแพ้ได้นั้น มิใช่ความชนะเด็ดขาดต้องความชนะที่บุคคลชนะแล้วไม่กลับแพ้ได้นั้น จึงเป็นความชนะเด็ดขาด แล้ววิชาณาสอนธรรมะเปรียบเทียบว่าการรบชนะแม้หมื่นครั้งก็ไม่เท่าชนะใจตน

อิตทัสสทวารชาดก (84) พระโพธิสัตว์เป็นเศรษฐี มีบุตรฉลาดถามปัญหา ประคองแห่งประโยชน์ได้แก่อะไร พระโพธิสัตว์วิชาณาว่า พึงปรารถนาความไม่มีโรคซึ่งเป็นลาภอย่างยิ่ง๑ ศีล๑ ความคล้อยตามผู้รู้๑ การสดับ๑ ความประพฤติตามธรรม๑ ความไม่ย่อท้อ ทั้ง ๖ ประการเหล่านี้เป็นประคูด่านแรกแห่งประโยชน์ แล้ววิชาณาอธิบายสอนธรรม

ชาครชาดก (414) พระโพธิสัตว์เป็นคาบส เทวดาถามปัญหา ใครในโลกนี้ เป็นผู้หลักในระหว่างสัตว์ทั้งหลายผู้ตื่นอยู่ ใครเป็นผู้ตื่นอยู่ในระหว่างสัตว์ทั้งหลายผู้หลับอยู่ พระโพธิสัตว์วิชาณาว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้หลักในระหว่างสัตว์ผู้ตื่นอยู่ ข้าพเจ้าตื่นอยู่ในระหว่างสัตว์ผู้หลับอยู่ เทวดาถามต่อว่า ท่านเป็นผู้หลักในระหว่างผู้ตื่นอยู่อย่างไร ท่านเป็นผู้ตื่นอยู่ระหว่างสัตว์ผู้หลับอยู่อย่างไร พระโพธิสัตว์ก็วิชาณาขยายความ

จากตัวอย่างชาดกที่ดำเนินเรื่องด้วยปจฺจนา-วิชาณาจะเห็นได้ว่า เน้นที่พฤติกรรมความมีปัญญาของพระโพธิสัตว์ในการสอนพุทธธรรม กล่าวได้ว่าชาดกที่ดำเนินเรื่องด้วยปจฺจนา-วิชาณาเป็นเรื่องที่มุ่งเสนอสาระคำสอนอย่างเด่นชัด ปจฺจนา-วิชาณาในอรรถกถาชาดกมีหลายลักษณะ ได้แก่ปจฺจนา-วิชาณาที่เป็นการทดสอบปัญญาในเรื่องทั่วไป และปจฺจนา-วิชาณาพุทธธรรมที่ลึกซึ้ง ปจฺจนา-วิชาณายังเป็นพฤติกรรมของพระโพธิสัตว์ในการแสดงปัญญาบารมีเพื่อช่วยเหลือตนเองและผู้อื่น

ชาดกในอรรถกถาที่ดำเนินเรื่องด้วยปจฺจนา-วิชาณา และปัญหาธรรมที่เด่นชัดได้แก่ มโหสถชาดก ซึ่งสร้างเรื่องด้วยการเชื่อมโยงปัญหาธรรมจากชาดกเรื่องต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เพื่อแสดงพระปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ในการแก้ปัญหา มโหสถชาดกได้อ้างอิงที่มาของปัญหาธรรมโดยการระบุว่ามาจากนิบาตใด เช่น บอกว่ามาจาก เอกนิบาต หรือปัญจกนิบาต แต่ไม่ได้ระบุชื่อเรื่องชาดกที่กล่าวถึง ผู้วิจัยจึงได้สืบค้นเพิ่มเติม จากที่ระบุไว้ในเรื่องเท่าที่สามารถค้นได้ มโหสถชาดกสร้างสรรค์จากชาดกเรื่องต่าง ๆ ถึง 11 เรื่อง ได้แก่

1. ปัญหาเรื่องลาและม้อัสครว่าเหตุใดลาจึงประเสริฐกว่าม้อัสคร มาจาก คัทรภปัญหาชาดก เอกนิบาต
2. ปัญหาถึงกว่าเหตุใดถึงกำลังไม่เคารพพระเจ้าวิเทหราช มาจาก กกัณฎกชาดก ทุกนิบาต
3. ปัญหาเรื่องสตรีว่า สตรีรูปร่างและสมบูรณ์ด้วยอาจารย์มรรยาท บุรุษไม่พึงปรารถนานั้นเป็นไปได้หรือ มาจากสิริกาพกัณนิชาดก ทุกนิบาต
4. เรื่องแพะกับสุนัขว่า ความที่สัตว์เหล่าใดเป็นเพื่อนกันในโลกนี้ แม้ไปด้วยกันสัก 7 ก้าว ไม่เคยมีในกาลไหนๆ สัตว์ทั้งสองอันเป็นศัตรูกันมาเป็นเพื่อนประพุดิเพื่อคุ้มกันได้ เพราะเหตุใด มาจาก เมณฑกปัญหาชาดก ทวาทสนิบาต
5. ปัญหาสิริเมณฑกจะว่า บรรดาชนสองพวก คือคนสมบูรณ์ด้วยปัญญา แต่เสื่อมจากสิริ และคนมียศแต่ไร้ปัญญา นักปราชญ์ยกย่องใครว่าประเสริฐ มาจากสิริมันทชาดก วิสดีนิบาต
6. ฉันทนปถปัญหา ถามทางไปบ้านนางอมร มาจาก อมราเทวีปัญหาชาดก เอกนิบาต
7. ปัญหาเทวดา (เจ็ดแห่งเทพปัญหา) 4 ข้อ มาจาก เทวดาปัญหาชาดก จดกนิบาต
 1. บุคคลประหารร่างกายผู้อื่นด้วยมือทั้งสอง ด้วยเท้าทั้งสอง และเอามือประหารปากผู้อื่น บุคคลนั้นกลับเป็นที่รักแห่งผู้ต้องประหาร ผู้เป็นที่รักนั้นได้แก่ใคร
 2. บุคคลค่าผู้อื่นตามความใคร่ แต่ไม่ยอมให้ผู้ถูกค่านั้นถึงภยันตราย บุคคลผู้ถูกค่านั้นยอมเป็นที่รักแห่งผู้ค่า เพราะเหตุนั้น ใครเป็นที่รักแห่งผู้ค่า
 3. บุคคลกล่าวคู่ด้วยคำไม่จริงแล้วท้วงกันด้วยคำเหลวไหล บุคคลนั้นยอมเป็นที่รักแห่งกัน ได้แก่ใคร
 4. บุคคลผู้นำข้าว น้ำ ผ้า และเสนาสนะไป ชื่อว่าผู้นำไปมีอยู่โดยแท้ บุคคลเหล่านั้นยอมเป็นที่รักแห่งผู้เป็นเจ้าของข้าว น้ำ เป็นต้น ได้แก่ใคร
8. ปัญหาหิงห้อยว่า เมื่อความต้องการไฟมีอยู่ ไม่ควรจะไปก่อแสงหิงห้อย มาจาก ชัชโชปนกชาดก ปัญจกนิบาต
9. ฎริปัญหาว่า คนไม่ดี 4 จำพวก ได้แก่ใคร มาจาก ฎริปัญหาชาดก ทสกนิบาต
10. ปัญหาว่า บุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรติเตียนหรือควรสรรเสริญอันเป็นข้อความลับแก่ใคร มาจาก ปัญจบัณทิตชาดก วิสดีนิบาต
11. ปัญหาผีเสื้อน้ำ ถามพระเจ้ากรุงจูลินี่ว่า ถ้าผีเสื้อน้ำผู้แสวงหานุญษ์พิไล จับเรือราชชนนี พระราชมเหสี พระอนุชา พระสหาย พราหมณ์ปุโรหิต มโหสถ

และพระเจ้ากรุงจูลี พระองค์จะประทานใครให้เป็นลำดับแก้ผีเสื้อน้ำมาจาก
ทกรักขสชาดก ดิงสตินิบาด

ในมโหสถชาดกมีปุจฉา-วิสัชนาทั้งปัญหาทางโลกและปัญหาทางธรรมอยู่ตลอดทั้งเรื่อง
ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธีสำคัญของเรื่องและมีนัยสำคัญอันสอดคล้องกับโครงเรื่องและแนวคิดของ
เรื่อง กล่าวคือ โครงเรื่องเป็นการแก้ปัญหของพระโพธิสัตว์ด้วยการเชื่อมโยงปัญหาและปริศนา
ธรรมเข้าด้วยกัน เพื่อแสดงแนวคิดสำคัญของเรื่อง คือ การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ทั้ง
เพื่อเอาตัวรอด และช่วยเหลือผู้อื่น ปุจฉา-วิสัชนาแสดงปัญญาของพระมโหสถมีในลักษณะต่าง ๆ
ดังนี้⁷¹

1. ปุจฉา-วิสัชนาวิวินิจฉัยคดี เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นเนื่องจากการขโมย ชักขอก ซึ่งเป็นคดี
ความที่ห้ามโหมสถต้องพิจารณาตัดสินว่าใครถูกใครผิด การแก้ปัญหของมโหมสถนั้นเป็นการหา
วิธีการสอบสวน โดยสอบถาม และพิสูจน์ความจริง กระทำให้ความจริงประจักษ์ชัดเจนอย่างไรข้อ
โต้แย้งใด ๆ และเป็นที่ยอมรับทุกฝ่าย เช่น ปัญหาโค ชายเลี้ยงโคคนหนึ่ง หลับอยู่ใต้ต้นไม้ มีโจรมา
ขโมยโคไป เกิดการถกเถียงกันว่าโคนั้นเป็นของใคร วิวินิจฉัยของมโหมสถ คือการถามว่า ทั้งสองคน
เลี้ยงโคด้วยอะไร เจ้าของว่าเลี้ยงด้วยหญ้า โจรว่าเลี้ยงด้วยยาสูบ งา และแป้ง มโหมสถให้โคกินใบ
ประยงค์ให้โคอาเจียน ปรากฏว่าโคอาเจียนเป็นหญ้า ความจริงจึงปรากฏว่าผู้ใดเป็นโจร

ปุจฉา-วิสัชนาที่เป็นการวินิจฉัยคดีความนี้ ปรากฏอยู่ในตอนต้นเรื่อง จุดมุ่งหมายสำคัญคือ
การแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์ในการตัดสินความ มโหมสถใช้วิธีการอันชาญฉลาดในการ
วินิจฉัยคดีให้ได้ความจริงอย่างไรข้อโต้แย้ง จำเลยทุกคนต่างจำนนและสารภาพความผิด ทุกปัญหา
จะมีมหาชนรับรู้ มหาชนจึงประจักษ์และยอมรับในปัญญาของมโหมสถ

2. ปุจฉา-วิสัชนาให้ทายสิ่งของ เป็นปัญหาที่พระเจ้าวิเทหราชมีประสงค์จะทดสอบปัญญา
มโหมสถ ปัญหาเหล่านี้ไม่ได้ถามมโหมสถโดยตรง แต่เป็นปัญหาที่ถามชาวบ้านป่าจันทน์ขมขมคาม
โดยมีเงื่อนไขว่า ถ้าชาวบ้านตอบไม่ได้จะปรับไหม ชาวบ้านไม่รู้จึงให้มโหมสถช่วยตอบปัญหา เช่น
ปัญหาท่อนไม้ พระเจ้าวิเทหราชส่งท่อนไม้ตะเคียนมาให้มโหมสถพิจารณาว่า ทางไหนเป็นโคนทาง
ไหนเป็นปลาย มโหมสถหาคำตอบโดยการวางท่อนไม้ตะเคียนลงในน้ำ ความจริงปรากฏว่าด้านโคน
จะจมเพราะหนัก ส่วนด้านลอยจะเป็นปลายเพราะเบากว่า อันเป็นธรรมชาติแห่งพฤกษชาติ

ปุจฉา-วิสัชนาลักษณะนี้ เป็นปัญหาที่ตั้งจากสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ มโหมสถสามารถ
ตอบปัญหาได้เพราะปัญญารู้ความเป็นไปในธรรมชาติของสรรพสิ่ง การแสดงปัญญานี้ยังเป็นการ

⁷¹ ผู้วิจัยสรุปลักษณะปุจฉา-วิสัชนาในมโหมสถชาดก ไว้ในพิสิทธิ กอบบุญ, “ปุจฉา-วิสัชนา: กลวิธีทาง
วรรณศิลป์ในมโหมสถชาดก,” วารสารภาษาและวรรณคดีไทย ปีที่ 20 (2546) , หน้า 58-72.

ช่วยเหลือชาวบ้านให้รอดพ้นจากการถูกปรับไหม ซึ่งยิ่งทำให้ปัญญาของมโหสถโดดเด่นเป็นที่ยอมรับมากขึ้น

3. ปุจฉา-วิสัชนาที่ต้องย้อนปัญหาเป็นแนวเทียบ หมายถึง การย้อนปัญหาให้ผู้ถามหรือผู้สั่งทำให้คู่เป็นตัวอย่างก่อน ปัญหาเหล่านี้เป็นที่ไม่อาจแก้ได้หรือทำได้ พระเจ้าวิเทหราชคิดขึ้นเพื่อมุ่งทดสอบความสามารถของพระโพธิสัตว์ แต่ด้วยปัญญาพระโพธิสัตว์จึงต้องย้อนปัญหาให้พระเจ้าวิเทหราชแก้ไขเป็นตัวอย่าง ซึ่งพระองค์ก็ไม่สามารถแก้ได้ เช่น ปัญหาโคตัวผู้ตกถูก พระเจ้าวิเทหราชให้โคตัวผู้กินหญ้าจนท้องโต แล้วว่าโคตัวผู้ของพระองค์ตั้งท้อง พระองค์สั่งให้ชาวบ้านดูแลจนเมื่อตกถูกให้นำกลับไปให้พระองค์ มโหสถส่งบุรุษคนหนึ่งให้แกลังทำเสวราโศกไปทูลพระราชาว่า ขอให้ทรงช่วยบิดาของเข่าที่เจ็บท้องจะคลอดได้ 7 วันแล้ว ให้พระองค์หาอุบายที่จะทำให้คลอดได้ พระเจ้าวิเทหราชไม่สามารถทำได้เพราะผิดวิสัย ปุจฉา-วิสัชนาลักษณะนี้ไม่ได้มุ่งที่การสอนธรรม แต่เป็นการชิงไหวชิงพริบกัน เพราะเป็นปัญหาที่ไม่สามารถตอบได้เลย การย้อนปัญหาจึงเป็นการทำให้ผู้ปุจฉาเป็นฝ่ายจ้านเสียด

4. ปุจฉา-วิสัชนาโต้แย้งความคิดที่ต่างกัน เป็นการโต้แย้งทางความคิดระหว่างมโหสถกับบัณฑิต ทั้งสองฝ่ายต่างยกเหตุผลตามความเข้าใจของตนปัญหาสำคัญในเรื่องได้แก่ สิริเมณฑกะปัญหาถามว่า ปัญญากับทรัพย์สิ่งใดประเสริฐกว่ากัน เป็นปุจฉา-วิสัชนาที่สะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องปัญญาได้อย่างชัดเจน การยกเหตุผลของบัณฑิตว่ามีทรัพย์ดีกว่านั้นเป็นไปตามความเข้าใจและเป็นสิ่งที่เห็นได้ในโลก แต่มโหสถได้พยายามยกเหตุผลแย้งเพื่อให้เห็นว่าปัญญาไม่ได้มีประโยชน์เพียงในโลกนี้เท่านั้นแต่มีประโยชน์ยิ่งใหญ่แม้ในโลกหน้า

ปุจฉา-วิสัชนาเรื่องปัญญากับทรัพย์นี้ ต่างฝ่ายต่างพยายามหาเหตุผลมาหักล้างฝ่ายตรงข้ามเพื่อให้ยอมรับความคิดตน ยกเหตุผล ยกตัวอย่าง และใช้วาทศิลป์เพื่อโน้มน้าวให้พระเจ้าวิเทหราชเห็นคล้อยตามความคิดของตน เสนกบัณฑิตนั้นแม้ว่าจะเป็นผู้ขาดปัญญา แต่ก็พยายามหาเหตุผลมาสนับสนุนความคิดของตน เป็นเหตุผลและตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนในชีวิตทางโลก การดำเนินเรื่องโดยปุจฉา-วิสัชนาในฐานะกลวิธีทางวรรณศิลป์นี้แสดงการโต้ตอบกันไปมา ให้เห็นลำดับจากง่ายไปยาก ค่อย ๆ พัฒนาความคิดของผู้อ่านให้เกิดปัญญา ติดตามเรื่องอย่างค่อยเป็นค่อยไป เกิดการเปรียบเทียบกัน เสนกบัณฑิตจะอ้างถึงมหาชน ธรรมดาธรรมชาติของมนุษย์ที่ไม่มีปัญญา เช่น เศรษฐีที่มีทรัพย์แต่ขาดปัญญา มหาชนก็คอยรับใช้ มโหสถจะพูดถึงโลกหน้า ผลแห่งปัญญานำไปสู่สุคติ และการขาดปัญญานำไปสู่ทุคติ คุณแห่งปัญญาไม่เพียงการดำรงตนแต่ยังเป็นผลดีไปสู่ภพหน้าด้วย มโหสถสามารถแสดงความเห็นแย้งและคิดไกลกว่าประโยชน์ปัจจุบัน ในที่สุดเสนกบัณฑิตก็แพ้เพราะว่ามโหสถพิสูจน์ให้เห็นว่าสิริหรือทรัพย์ย่อมเสื่อมได้ และคนมีปัญญาเท่านั้นที่จะสามารถจัดการเรื่องต่าง ๆ ได้

ปจฺจนา-วิสัชนาในลักษณะนี้เป็นการโต้ตอบกันด้วยเหตุผล ตัวอย่างเปรียบเทียบเพื่อหักล้างความคิดของฝ่ายตรงกันข้าม จนในที่สุดฝ่ายที่ไม่สามารถหาเหตุผลมาหักล้างได้ต้องพ่ายแพ้ไป ดังนั้นปจฺจนา-วิสัชนาจึงเป็นกลวิธีในการหาความรู้ที่ถูกต้อง

5. ปจฺจนา-วิสัชนาที่เหล่าบัณฑิตตอบถูกแต่่มโหสถตอบซัดที่สุด เช่น เรื่อง ปริศนามิตรธรรมระหว่างแพะกับสุนัข พระเจ้าวิเทหราชเห็นแปลกที่แพะกับสุนัขเป็นเพื่อนกัน เพราะโดยธรรมชาติแล้ว สัตว์ทั้งสองเป็นศัตรูกัน จึงถามบัณฑิตทั้งสี่ว่าเป็นเพราะเหตุใด บัณฑิตอื่นไม่สามารถตอบได้ มโหสถจึงได้บอกแก่บัณฑิตเหล่านั้นเพราะเกรงว่าหากบัณฑิตตอบไม่ได้ พระราชาจะโกรธ แต่แม้จะได้คำตอบที่มโหสถบอก บัณฑิตก็ไม่เข้าใจความหมายที่ถูกต้องแท้จริง

เสนกบัณฑิต. เนื้อแพะเป็นที่รักที่เจริญใจแห่งบุตรอำมาตย์และราชโอรสชนเหล่านั้นไม่บริโภคเนื้อสุนัข ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะกับสุนัขมีต่อกัน

ปุกกุสบัณฑิต. ชนทั้งหลายใช้หนังแพะเป็นเครื่องลาดหลังม้า เป็นเหตุแห่งความสุข ไม่ใช่หนังสุนัขเป็นเครื่องลาดหลังม้า ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะกับสุนัขมีต่อกัน

กามินท์บัณฑิต. แพะมีเขาอันโค้งแท้จริง แต่เขาทั้งหลายแห่งสุนัขไม่มีเลย แพะกินหญ้า หมากินเนื้อ ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะกับสุนัขมีต่อกัน

เทวินท์บัณฑิต. แพะกินหญ้า กินใบไม้ สุนัขไม่กินหญ้า ไม่กินใบไม้ สุนัขจับกระต่ายหรือแมวกิน ครั่งนี้มีมิตรธรรมแห่งแพะกับสุนัขมีต่อกัน⁷²

เหล่าบัณฑิต วิสัชนาไปตามที่มโหสถบอก แต่ไม่ได้เข้าใจความหมาย หรือรู้เรื่องราวอย่างแท้จริง จึงไม่มีการอธิบายขยายความใด ๆ พระเจ้าวิเทหราชสำคัญว่าบัณฑิตเหล่านี้เข้าใจในสิ่งที่ตนกล่าว พระองค์จึงถามมโหสถ มโหสถตอบได้อย่างชัดเจนยิ่งกว่าคำตอบของบัณฑิตทั้งสี่ เพราะเหตุว่ามโหสถได้สืบเสาะหาเหตุที่มาของคำถามนี้ แล้วพบกับเหตุการณ์นี้ด้วยตัวเอง มโหสถได้ตามสัตว์ทั้งสองไปจนพบว่าเพราะสัตว์ทั้งสองแลกเปลี่ยนกันกิน มิตรธรรมจึงเกิดขึ้นกับสัตว์ทั้งสอง คำตอบของเหล่าบัณฑิตก็ถูกต้องเพราะเป็นความจริงที่ว่าต่างฝ่ายต่างพึ่งกัน แต่ทว่าเหล่าบัณฑิตไม่สามารถอธิบาย

ลักษณะปจฺจนา-วิสัชนานี้เป็นวิธีการหนึ่งในการเสนอเรื่องในชาดกที่ต้องการแสดงให้เห็นพระปัญญาของพระโพธิสัตว์ว่ามีเหนือกว่าผู้ใด โดยเปรียบเทียบคำตอบของพระโพธิสัตว์กับบัณฑิตอื่น เป็นวิธีการที่ทำให้พระปัญญาโดดเด่นชัดเจน

⁷² พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 18 มโหสถชาดก. (พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานออกพระเมรุพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธรา มหาเถร ป.ธ. 9) วันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2539), หน้า 34.

6. ปุจฉา-วิสัชนาระหว่างความคิดที่ถูกต้องและผิด เป็นลักษณะของปุจฉา-วิสัชนาที่แสดงให้เห็นความแตกต่างของความคิดที่ถูกต้องและผิดอย่างชัดเจน เช่น ปัญญาบัณฑิตปัญหา บุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรเตือนหรือควรสรรเสริญ อันเป็นข้อความลับแก่ใคร

พระเจ้าวิเทหราช เห็นว่าภรรยาโคมีศีลาจารวัตร ไม่ให้บุรุษอื่นลักสัมผัส เป็นที่รักเจริญใจแห่งภักดา สามีควรเปิดเผยข้อความที่ควรเตือนหรือควรสรรเสริญอันเป็นข้อความลับแก่ภรรยา

เสนกบัณฑิต. สหายโคเป็นที่ระลึก เป็นที่ถึง เป็นที่พึ่งของผู้เดือดร้อนถึงความทุกข์ บุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรเตือนหรือสรรเสริญอันเป็นข้อความลับแก่สหายนั้น

ปุกกุสบัณฑิต. พี่น้องชายโค ถ้าพี่น้องชายนั้นตั้งอยู่ในศีล เสพสิ่งที่ควรเสพ บุคคลควรเปิดเผยข้อความที่ควรเตือนหรือสรรเสริญอันเป็นข้อความลับแก่พี่น้องชายนั้น

กามินท์บัณฑิต. บุตรโคดำเนินตามใจบิดา เป็นอนุชาตมีปัญญาไม่ทราบกว่าบิดา บิดาควรเปิดเผยข้อความที่ควรเตือน หรือสรรเสริญอันเป็นข้อความลับแก่บุตรนั้น

เทวินท์บัณฑิต. มารดาโคเลี้ยงบุตรด้วยความพอใจรักใคร่ บุตรควรเปิดเผยข้อความที่ควรเตือน หรือสรรเสริญอันเป็นข้อความลับแก่มารดา

มโหสถ. การซ่อนความลับไว้นั้นเป็นการดี การเปิดเผยความลับไม่ดีเลย บุคคลผู้ปรึกษาในเมื่อความปรารถนายังไม่สำเร็จก็พึงกลั่นไว้ ไม่แจ้งแก่ใคร เมื่อความต้องการสำเร็จแล้ว พึงกล่าวตามสบาย

มโหสถใช้วิธีการเพื่อที่จะสอนให้พระเจ้าวิเทหราชรู้ประจักษ์ชัดเจนว่าความลับไม่ควรบอกแก่ใคร มโหสถแอบล่วงรู้ความลับของเหล่าบัณฑิตแล้วบอกพระเจ้าวิเทหราช ความลับย่อมไม่เป็นความลับอีกต่อไป ด้วยวิธีการนี้พระเจ้าวิเทหราชจึงเข้าใจประจักษ์ชัดในคำตอบของมโหสถที่ว่าไม่ควรบอกความลับแก่ใครทั้งสิ้น เป็นคำตอบที่ถูกต้อง

7. ปริศนาธรรม ปริศนามีลักษณะให้มีการตีความ ขบคิดและอธิบายความหมาย ในการวิสัชนาปริศนานั้น จะอธิบายความอย่างละเอียดเพื่อให้เข้าใจสาระธรรมอย่างชัดเจน เพราะลำพังปุจฉานั้นไม่อาจทำให้เข้าใจอะไรได้ เพียงแต่สร้างความสงสัยและกระตุ้นการขบคิด เช่น เทวปัญหา 4 ข้อ เทวคาเฝ้าเสวตฉัตร

1. บุคคลประหารร่างกายผู้อื่นด้วยมือทั้งสอง ด้วยเท้าทั้งสอง และเอามือประหารปากผู้อื่น บุคคลนั้นกลับเป็นที่รักแห่งผู้ต้องประหาร ผู้เป็นที่รักนั้นได้แก่ใคร (วิสัชนาว่าเด็กน้อย

นอนดักมารดาบิดา ร่ำเรงยินดีเล่นประหารมารดาด้วยมือและเท้าและถอนผมมารดา เอามือประหารปากมารดา)

2. บุคคลค่าผู้อื่นตามความใคร่ แต่ไม่ยอมยกให้ผู้ถูกค่านั้นถึงภยันตราย บุคคลผู้ถูกค่านั้นยอมเป็นที่รักแห่งผู้ค่า เพราะเหตุนั้น ใครเป็นที่รักแห่งผู้ค่า (วิสัยเห็นว่าบุตรอายุ 7-8 ขวบ ผู้สามารถจะทำตามสั่งได้ มารดาเห็นบุตรก็ขัดเคือง ถือไม้ไล่ตาม ค่าบรีภาย ปากกล่าว ออกไป แต่ใจก็ไม่ปรารถนาให้บุตรมีภัย ชื่อว่าเป็นที่รักยิ่งในกาลเมื่อโกรธ)

3. บุคคลกล่าวผู้ด้วยคำไม่จริงแล้วท้วงกันด้วยคำเหลวไหล บุคคลนั้นยอมเป็นที่รักแห่งกัน ได้แก่ใคร (วิสัยเห็นว่า ภรรยาและสามีอยู่ในที่ลับ เล่นกันด้วยความเสน่หาตามความยินดีของโลก แล้วกล่าวตู่กันด้วยคำไม่จริง แล้วท้วงกันด้วยคำเหลวไหล เมื่อนั้นภรรยาและสามีนั้นก็รักกันเหลือเกิน)

4. บุคคลผู้นำข้าว น้ำ ผ้า และเสนาสนะไป ชื่อว่าผู้นำไปมีอยู่โดยแท้ บุคคลเหล่านั้นยอมเป็นที่รักแห่งผู้เป็นเจ้าของข้าว น้ำ เป็นต้น ได้แก่ใคร (วิสัยเห็นว่า สมณพราหมณ์ขอข้าวขอน้ำบริโภคน เมื่อเป็นเช่นนี้ สมณะและพราหมณ์ทั้งหลายชื่อว่าผู้นำไป คือ เป็นผู้ขอโดยส่วนเดียว และเป็นผู้นำข้าว น้ำ เป็นต้นที่ได้แล้วไปโดยแท้ ชื่อว่าผู้เป็นที่รักของเจ้าของข้าว น้ำ เป็นต้น)⁷³

มโหสถสามารถวิชันนาปริศนาธรรมเหล่านี้ได้ โดยตีความและอรรถาธิบายเปรียบเทียบกับปริศนาธรรมอย่างเห็นเป็นจริง ถูกต้องชัดเจน ทำให้เทวดาที่มาถามปัญหาพอใจและกระทำสาธุการแก่มโหสถ ปุจฉา-วิชันนาปริศนาธรรมนี้เป็นกรณำเสนออุปมาพาทในการแสดงปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างเด่นชัด เพราะเป็นปริศนาที่ไม่มีใครสามารถให้คำตอบได้เลย มีเพียงพระโพธิสัตว์เท่านั้นที่ตอบได้

ลักษณะปุจฉา-วิชันนาในมโหสถดังได้กล่าวนี้ จะเห็นว่าทั้งปุจฉา-วิชันนาโต้แย้งกันทางความคิด เป็นวิธีที่สามารถเอาชนะผู้ที่มีความเห็นผิดได้ ด้วยการให้เหตุผลจนคู่ต่อสู้ไม่อาจแก้ด้วยเหตุผลอื่นที่ดีกว่าได้ พระโพธิสัตว์ยังได้วิชันนาความคิดที่ถูกต้อง ทำให้เกิดการเปรียบเทียบความคิดระหว่างความคิดระดับสามัญและความคิดในระดับที่ลึกซึ้ง รู้เหตุความเป็นไปอย่างจริงแท้จนสามารถตอบได้อย่างถูกต้องชัดเจน ลักษณะปุจฉา-วิชันนาในมโหสถชาดก มีความซับซ้อน ยากมากขึ้นตามพัฒนาการของตัวละคร มโหสถเรียงร้อยปุจฉา-วิชันนาและปัญหาธรรมต่าง ๆ เข้าด้วยกันเป็นโครงเรื่องที่มีความซับซ้อน น่าสนใจติดตาม และยังเป็นกลวิธีที่สามารถสะท้อนแนวคิดสำคัญของเรื่อง คือ การบำเพ็ญปัญญาบารมีของพระโพธิสัตว์ได้อย่างชัดเจน

ผู้วิจัยได้พิจารณาศึกษาปุจฉา-วิชันนาในอรรถกถาชาดก โดยยกตัวอย่างการวิเคราะห์จากมโหสถชาดกเพียงเรื่องเดียวเท่านั้น เพราะผู้วิจัยเห็นว่ามโหสถชาดกซึ่งเรียบเรียงขึ้นจากปุจฉา-วิชันนาที่นำมาจากอรรถกถาชาดกอื่น ๆ ทั้งสิ้น 11 เรื่องนี้ เพียงพอต่อการแสดงให้เห็นความสำคัญ

⁷³ มโหสถชาดก, หน้า 66-68.

และลักษณะของปุจฉา-วิสัชนาในอรรถกถาชาดก ความหลากหลายของลักษณะปุจฉา-วิสัชนาแบบต่าง ๆ ดังได้วิเคราะห์มาก็ได้รวมเอาลักษณะปุจฉา-วิสัชนาในอรรถกถาชาดกเรื่องอื่น ไว้ได้ทั้งหมด

2.4 ความสำคัญของปุจฉา-วิสัชนาในวรรณคดีพุทธศาสนา

จากการศึกษาปุจฉา-วิสัชนาในพระไตรปิฎกและคัมภีร์พุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎก ทำให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกลวิธีสำคัญที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในการสื่อสารธรรมที่มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่อง ผู้วิจัยจึงสนใจอย่างยิ่งที่จะศึกษาถึงความสำคัญของกลวิธีนี้ว่ามีนัยสำคัญใดบ้างที่ทำให้กลวิธีนี้ยังเป็นขนบสำคัญในวรรณคดีพุทธศาสนา จากการวิเคราะห์สามารถสรุปความสำคัญของปุจฉา-วิสัชนาในวรรณคดีพุทธศาสนาได้ในสองประเด็น คือการเป็นกลวิธีที่เกี่ยวกับการสอน รักษาและสืบทอดพุทธธรรมซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนดังได้อภิปรายแล้ว นอกจากนี้ผู้วิจัยได้พบนัยสำคัญในแง่เป็นกระบวนการที่สอดคล้องกับการเจริญสมาธิ ที่แม้พระพุทธเจ้าและพุทธสาวกจะไม่ได้กล่าวถึงอย่างชัดเจน แต่ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะมีความสำคัญที่ควรอภิปรายถึงในที่นี้ด้วย ดังนั้นจึงสรุปเป็นความสำคัญของปุจฉา-วิสัชนาในวรรณคดีพุทธศาสนาได้ 3 ประเด็น ได้แก่

2.4.1 กลวิธีสอนของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก

ในพระสูตรเราจะพบว่ามักมีผู้มาถามปัญหาเกี่ยวกับพระพุทธองค์และสาวกอยู่เสมอ⁷⁴ ด้วยเหตุผลต่าง ๆ ดังปรากฏในพระสูตรว่า การที่บุคคลจะปุจฉานั้นอาจเพราะความไม่รู้และต้องการจะรู้ หรือเพื่อต้องการถามเพื่อเทียบเคียงความรู้ของตน หรือเพื่อต้องการทดสอบความรู้ของภิกษุสงฆ์ พระพุทธองค์และสาวกได้มีแนวทางการตอบเพื่อความเหมาะสมกับบุคคลและโอกาส สอดคล้องกับแนวทางการตอบที่เป็นแนวคิดทางพุทธศาสนา ได้แก่

1. *เอกังสพยากรณียปัญหา* คือ ปัญหาที่ควรตอบโดยนัยเดียว หมายถึงการตอบปัญหาอย่างตรงไปตรงมา ชัดเจนตามที่มีผู้ถามปัญหาเกี่ยวกับพระองค์ มูลเหตุของการถามเกิดขึ้นจากการที่ผู้ถามต้องการได้รับความรู้ที่ถูกต้องจริง ๆ ถามด้วยความบริสุทธิ์ใจ และมุ่งประโยชน์คือความรู้ที่จะเกิดขึ้น ลักษณะการถามอาจถามถึงลักษณะของธรรมะแต่ละเรื่อง เช่น ญาณคืออะไร ปัญญามีลักษณะอย่างไร เป็นต้น ซึ่งจะวิสัชนาทันทีอย่างตรงไปตรงมา ชัดเจนและมุ่งให้รายละเอียด เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง และยังมีคำถามที่ต้องการคำตอบใช่หรือไม่ใช่ ในลักษณะยืนยัน เช่น ในมหาเวทถลสูตร ปุจฉา-วิสัชนาระหว่างพระมหาโกฏฐิกะกับพระสารีบุตร

⁷⁴ การถามตอบปัญหาธรรมเป็นกลวิธีการสอนที่ปรากฏมากในพระสูตรต้นปิฎก มีถึง 51% โปรดดู พระชยสร สมบุญมาก (สมบุญ โฉม), “พุทธวิธีในการสอน: สืบค้นจากพระไตรปิฎก สุตตันตปิฎก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2543)

เพื่อตรวจสอบความรู้ที่ถูกต้อง และพระสารีบุตรก็ได้แสดงวิชาแบบเอกังสพพยากรณ์ปัญหา ดังนี้

- ปจฉา ผู้มีปัญหาทราบ และผู้มีปัญหา เพราะเหตุเพียงไร
 วิสัชนา ผู้มีปัญหาทราบเพราะความไม่รู้ชัด ได้แก่ ไม่รู้ว่า นี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้ นิโรธ นี้มรรค ส่วนผู้มีปัญหา เพราะรู้ชัดว่านี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้ นิโรธ นี้ มรรค คือข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงซึ่งความดับทุกข์
- ปจฉา วิญญาณคืออะไร วิญญาณกับปัญหาปะปนกันหรือแยกออกจากกัน
 วิสัชนา วิญญาณเพราะรู้แจ้งว่าอะไรเป็นทุกข์ สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข ปัญหา และวิญญาณปะปนกัน ไม่แยกจากกัน ไม่อาจแยกออกแล้วบัญญัติ หน้าที่อันต่างกันของวิญญาณและปัญหาได้ เพราะปัญหารู้ชัดสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญาณรู้แจ้งสิ่งใด ปัญหาก็รู้ชัดสิ่งนั้น แต่มี กิจที่จะพึงทำต่างกัน คือ วิญญาณควรกำหนดรู้ ส่วนปัญหาควรเจริญ เวทนา สัญญา ย่อมมีด้วยเหตุเพียงไร
- ปจฉา เวทนา สัญญา ย่อมมีด้วยเหตุเพียงไร
 วิสัชนา เวทนาเพราะเป็นธรรมชาติที่รู้ คือ รู้ทุกข์ สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข ส่วนสัญญา ได้แก่ ธรรมชาติที่จำ เช่น สีเขียว เหลือง แดง ขาว นี้คือ สัญญา
- ปจฉา เวทนา สัญญา วิญญาณ ปะปนกันหรือแยกจากกัน ท่านอาจแยกออก แล้วบัญญัติหน้าที่อันต่างกันได้หรือไม่ และพระโยคาวจร มีมโน วิญญาณอันสละแล้ว บริสุทธิ์จากอินทรีย์ พึงรู้สิ่งอะไร
 วิสัชนา ธรรม 3 ประการนี้ปะปนกัน ไม่อาจแยกออกแล้วบัญญัติหน้าที่อัน ต่างกันของธรรมทั้ง 3 นี้ได้ เพราะว่า เวทนายรู้สิ่งใด สัญญาก็จำสิ่งนั้น สัญญาจำสิ่งใด วิญญาณก็รู้แจ้งสิ่งนั้น
- ปจฉา พระโยคาวจรรู้ธรรมอันตนพึงรู้ด้วยอะไร และธรรมนั้นมีอะไรเป็น ประโยชน์
 วิสัชนา ส่วนโยคาวจรผู้มีมโนวิญญาณอันสละแล้ว พึงรู้โอกาสอันญาณตนนะ ว่า อากาศหาที่สุดมิได้ พึงรู้วิญาณญาณตนนะว่า วิญญาณหาสิ้นสุด มิได้ และถึงรู้โอกาสญาณตนนะว่า น้อยหนึ่งมิได้มี ท่านรู้ธรรมอัน ตนพึงรู้ด้วยปัญญจักขุ ปัญญามีความรู้ยิ่ง ความกำหนดรู้ ความละ เป็นประโยชน์⁷⁵

⁷⁵ มหาเวทถลสูตร, พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย เล่ม 12, หน้า 448-451.

จากตัวอย่างนี้ย่อมเห็นได้อย่างชัดเจนถึงปฏิจา-วิธานในฐานะกลวิธีการสื่อสาร และการสอนธรรมะอย่างตรงไปตรงมาของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก ซึ่งเป็นการถามเพื่อมุ่งความรู้ และวิธานด้วยการอธิบายให้รายละเอียด มีเหตุผล หรือในเปตวัตถุ⁷⁶ ก็เป็นปฏิจา-วิธานอย่างตรงไปตรงมา พระโมคคัลลานะได้ถามเปรตแต่ละชนิดว่าทำกรรมเช่นไร จึงได้เสวยวิบากกรรมเป็นเปรต เป็นต้น ลักษณะปฏิจา-วิธานอย่างตรงไปตรงมานี้ พบทั่วไปในพระไตรปิฎก เพราะเหตุว่าเป็นวิธีการที่สามารถสื่อสารความรู้ได้อย่างแม่นยำ และชัดเจน ตรงตามสิ่งที่ผู้ถามสนใจโดยไม่มึเงื่อนงำหรือนัยแฝง

2. *วิเศษพยากรณ์ปัญหา* คือ ปัญหาที่ควรแยกตอบ หรือตอบอย่างมีเงื่อนงำ ซึ่งเกิดขึ้นจากมีเนื้อหาที่คลุมเครือ เจตนาของการถามอาจเกิดจากการต้องการทดสอบ หรือต้องการให้จนมุมหากไม่สามารถตอบได้ วิชานานี้ต้องชี้แจงให้รายละเอียดในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งอาจตอบได้หลายทาง รวมทั้งขยายความเพื่อให้เข้าใจอย่างถูกต้อง แม่นตรง เช่น ในอภยราชกุมารสูตร นิครนถ์นาฏบุตรให้พระอภยราชกุมาร ถามปัญหาพระพุทธเจ้าเพื่อให้พระองค์จนมุม คำถามมีว่า *ตถาคคจะพึงตรัสวาจาอันไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่นบ้างหรือไม่* ถ้าพระองค์ตอบใช่ พระองค์ตรัสเช่นนั้น ก็ให้กล่าวว่า *เช่นนี้พระองค์ก็ไม่ต่างจากปุถุชน* ถ้าพระองค์ตอบว่าไม่เป็นเช่นนั้น เพราะพระองค์ไม่ตรัสวาจาอันไม่เป็นที่รัก อภยราชก็จะทูลถามว่า *เพราะเหตุใดพระองค์จึงพยากรณ์พระเทวทัตว่าจะไปเกิดในอบาย ในนรกอันใคร ๆ ช่วยยาไม่ได้* นิครนถ์นาฏบุตรมุ่งหวังให้พระพุทธเจ้าจนมุม เพราะคำตอบของพระองค์เอง เพราะคำถามเช่นนี้ หากตอบทางใดทางหนึ่งก็อาจเกิดความผิดพลาดได้ แต่เมื่ออภยราชกุมารนำปัญหานี้ไปถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ไม่ได้ตอบไปในทางใดทางหนึ่ง ทรงตอบว่า *ในปัญหาข้อนี้ จะวิธานโดยส่วนเดียวมิได้* พระองค์ตอบว่าการที่จะตรัสวาจาอันเป็นที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจของบุคคลอื่นนั้น ขึ้นอยู่กับเวลา และเป็นประโยชน์หรือไม่

วาจาใดไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบใจ
ของผู้ฟัง ตถาคคไม่กล่าววาจาเช่นนั้น

วาจาใดจริง แท้ แต่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นที่รักชอบใจของ
ผู้ฟัง ตถาคคไม่กล่าววาจาเช่นนั้น

วาจาใดจริง แท้ ประกอบด้วยประโยชน์ แต่ไม่เป็นที่รักชอบใจของผู้ฟัง
ตถาคคย่อมรู้กาลที่จะกล่าววาจาเช่นนั้น

วาจาใดไม่จริง ไม่แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่เป็นที่รักชอบใจของ
ผู้ฟัง ตถาคคก็ไม่กล่าววาจาเช่นนั้น

⁷⁶ พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เปตวัตถุ, เล่ม 26.

วาทะใจจริง แท้ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ แต่เป็นที่รักของของผู้ฟัง
ตลาคคก็ไม่ว่าวาทะเช่นนั้น

วาทะใจจริง แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ ทั้งเป็นที่รัก เป็นที่ชื่นชอบ
ของผู้ฟัง ตลาคคย่อมรู้กาลที่จะกล่าววาทะเช่นนั้น

ข้อนี้ เป็นเพราะเหตุใด เพราะตลาคคมีความเอ็นดูในสัตว์ทั้งหลาย⁷⁷

วิภาษพยากรณ์ปัญหา แสดงให้เห็นคุณสมบัติของผู้สอนธรรมคือพระพุทธองค์
และพระพุทธสาวกที่เป็นผู้ที่มีความละเอียดในการวิชันนารรธาธิบายคำตอบ และพุทธธรรมที่มี
ความลึกซึ้ง แบบคาย ดังนั้นวิชันนารจึงจำเป็นต้องดำเนินไปด้วยลำดับแยกแยะแจกแจงออกไปเพื่อ
สร้างความเข้าใจให้ได้ในที่สุด

3. *ปฏิปุจฉาพยากรณ์ปัญหา* คือ ปัญหาที่ควรแยกตอบโดยข้อถาม ปัญหาที่ถาม
นั้นส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากความเห็นผิด วิชันนารจึงเป็นการตั้งปุจฉาข้อถามเพื่อมุ่งให้ผู้ถามปัญหานั้น
ได้เข้าใจได้ด้วยตนเอง ในสามัญญผลสูตร⁷⁸ พระเจ้าอชาตศัตรูได้ถามถึงผลแห่งการเป็นสมณะ ผล
ของการบวชที่เห็นได้ในปัจจุบันว่าเป็นอย่างไร พระพุทธองค์ได้ข้อถามเพื่อให้พระเจ้าอชาตศัตรู
เข้าใจ โดยข้อถามว่า ถ้าหากทาสของพระเจ้าอชาตศตรูออกบวช มีความสำรวม พระองค์จะให้
กลับไปเป็นทาสอีกหรือไม่ และถ้าชวานาที่เขยทำนาให้พระองค์ออกบวช จะทรงเรียกกลับมาให้
เป็นทาสอีกหรือไม่ พระเจ้าอชาตศตรูตอบว่า พระองค์จะไม่เรียกทาสและชวานาให้กลับมาเป็น
ดังเดิมอีก แต่พระองค์จะทรงอภิวัตด้วยความเคารพ พระพุทธเจ้าจึงสรุปให้พระเจ้าอชาตศตรูเข้าใจ
ผลของการบวชเป็นสมณะ

ในอภัยราชกุมารสูตร พระพุทธองค์ได้ข้อถามอภัยราชกุมาร เพื่อให้เข้าใจว่าพระ
พุทธเจ้าอาจกล่าววาทะที่ไม่เป็นที่ชื่นชอบของผู้ฟัง โดยข้อถามว่า หากมีเศษไม้หรือก้อนกรวดเข้า
ไปในปากพระโอรส พระองค์จะทำอย่างไร อภัยราชกุมารตอบว่า จะพื้งนำออกเสียบ กวักออกมาจาก
ปาก แม้ว่าจะมีเลือดออกมาด้วยก็ตาม แม้การทำเช่นนั้นจะทำให้พระโอรสเจ็บก็ตาม แต่ก็เป็นการ
ทำเพราะความรัก พระพุทธเจ้าจึงเทียบเคียงให้เห็นว่าแม้พระองค์จะตรัสวาทะอันไม่เป็นที่ชื่นชอบ
ของผู้ฟัง แต่สิ่งนั้นมีประโยชน์พระองค์ก็จะทำด้วยความเมตตา

การข้อถามส่วนหนึ่งเป็นการข้อถามด้วยอุปมาเปรียบเทียบ ด้วยภาพพจน์หรือ
เหตุการณ์ที่สามารถทำให้คนฟังได้เทียบเคียง เพื่อให้เกิดเข้าใจในเรื่องนั้นด้วยตนเอง โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งเป็นวิธีการที่ทำให้ผู้ถามซึ่งมีมิถุนาปฏิญญา หรือต้องการทดสอบพระพุทธเจ้าและพุทธสาวก
เกิดความเลื่อมใสศรัทธาพุทธศาสนาอย่างไร้ข้อกังขา

⁷⁷ อภัยราชกุมารสูตร, พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย เล่ม 13, หน้า 83-84.

⁷⁸ สามัญญผลสูตร, พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เล่ม 9, หน้า 60-65.

4. **รูปนียปัญหา** คือ ปัญหาที่ควรงดตอบ ปัญหาลักษณะนี้คือปัญหาที่พระพุทธเจ้าเห็นว่าไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์อะไร ไม่เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ ปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ ได้แก่ ปัญหาเรื่องโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอันเดียวกันหรือคนละอย่าง ตถาคตหลังจากตายแล้วมีอยู่หรือไม่มีอยู่ หรือทั้งมีอยู่ด้วยและไม่มีอยู่ด้วย หรือว่า ตถาคตหลังจากตายแล้วมีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่ ปัญหาเหล่านี้พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์หรือไม่ทรงตอบ เพราะเป็นคำถามที่ไม่เกี่ยวกับการประพาสพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายคลายกำหนัด⁷⁹

พระโสภณคณาภรณ์ ให้ความเห็นเกี่ยวกับรูปนียปัญหาว่า ปัญหาเรื่องนี้เป็นปัญหาทางอภิปราย ซึ่งเริ่มต้นด้วยความคิดเห็นที่ไม่ถูกต้อง ลักษณะของคำถามไม่ตรงกับภาวะความเป็นจริงหรือ “ตั้งปัญหาไม่ถูกต้อง” ดังนั้นเมื่อเริ่มต้นไม่ถูก แม้ตอบไปก็ไม่ถูก ที่สำคัญปัญหาเหล่านี้เป็นสิ่งที่ไม่อาจทราบได้ด้วยการอธิบายให้เหตุผล⁸⁰

นอกจากนี้ในบางกรณี พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ดำเนินการตั้งปัญหาเพื่อขบคิดกันในหมู่สงฆ์ เพื่อให้คิด ทบทวน สอบสวนความรู้ที่มีอยู่ การสนทนาธรรมและการถามตอบปัญหาธรรม ทำให้ผู้ฟังได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็น ทำให้เกิดศรัทธา การเรียนรู้และเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องในพระธรรม Richard Gombrich เห็นว่า ธรรมะเป็นผลผลิตของการอภิปรายถกเถียงกัน การอภิปรายโต้แย้งกันนี้ดำเนินไปในวัฒนธรรมของนักบวช⁸¹ พระพุทธองค์เองได้สอนให้พระสงฆ์ได้พยายามตรวจสอบความรู้เกี่ยวกับพระธรรมวินัยอยู่เสมอ

ธรรมทั้งหลายเราได้แสดงไว้เพื่อความรู้อยิ่ง บริษัทยทั้งหมดนั้นแหละ ฟังพร้อมเพรียงกันประชุมสอบทานอรรถกับอรรถ พยายามจะกับพยายามแล้ว ฟังสังคายนา กัน ไม่ฟังวิวาทกัน เพื่อให้พรหมจรรย์นี้ตั้งอยู่ได้นาน ดำรงอยู่ได้นาน ชื่อนั้นฟังเป็นไปเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย⁸²

ดังนั้นปฏิจจ-วิสนาจึงเป็นกลวิธีสำคัญประการหนึ่งในการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าและพระสาวกดังปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ

⁷⁹ จูฬมาลุงกยสูตร, พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย เล่ม 13, หน้า 97.

⁸⁰ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระโสภณคณาภรณ์, พระสุตตันตปิฎกมัชฌิมนิกาย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2526), หน้า 129.

⁸¹ Richard Gombrich, **How Buddhism Began**, p. 13.

⁸² ปาสาทิกสูตร, พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เล่ม 11, หน้า 138.

2.4.2 กวีวิธีรักษาและสืบทอดพุทธศาสนา

ในสมัยพุทธกาลมีการรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ คือ นวังกสัตตศาสนา โดยแบ่งตามรูปแบบการสอนเป็น 9 อย่าง คือ สุตตะ เคยยะ เวชชากรรม์ คาถา อุทาน อิติวุตตะกชาดก อัပ္ภุตธรรม และเวทลละ รูปแบบการสอนของพระพุทธเจ้าที่มีลักษณะเกี่ยวข้องกับปูลง-วิสัยนาหรือเป็นความรู้ที่ได้มาจากการถามตอบปัญหาธรรมได้แก่ เวทลละ เวทลละ หมายถึง คำสอนที่มีการแยกแยะแจกแจงความหมายอย่างละเอียดซึ่งอาจทำได้ด้วยการอธิบายขยายความ ให้คำจำกัดความ หรือด้วยการวิเคราะห์ความหมายทางไวชากรรม์ พระพุทธโฆชะได้ให้ความหมายที่ต่างออกไปว่า เวทลละ คือระเบียบคำที่ผู้ถามได้ความรู้แจ้งและความยินดีแล้วถามต่อ ๆ ไป⁸³

ในการเรียนรู้และศึกษาพระธรรมวินัยในสมัยพุทธกาล เป็นที่แน่ชัดว่าเรียนรู้กันด้วยวิธีการมุขปาฐะ โดยเป็นการศึกษาผ่านการท่องสวดคำสอนทางพุทธศาสนา ในคัมภีร์ทีปวงศ์และมหาวงศ์ กล่าวว่าในสมัยพุทธกาลพระภิกษุต้องท่องจำพระธรรมวินัยต่อกันมาโดยมุขปาฐะ

ไม่มีหลักฐานที่แน่ชัดว่ามีระบบการเขียนในสมัยพุทธกาลหรือไม่ Mark Allon ได้ให้ความเห็นยืนยันว่า การเรียนและสืบทอดพระธรรมวินัยในพุทธศาสนายุคต้นเป็นการศึกษาด้วยวิธีการมุขปาฐะ ด้วยเหตุผลดังนี้

1. ไม่มีการอ้างถึงการเขียนหรือวัสดุอุปกรณ์การเขียนในพระสุตตันตปิฎก แม้ว่าจะมีการกล่าวถึงการเรียนและการท่องพระสูตร
2. แม้ว่าจะมีบางถ้อยคำในพระวินัยปิฎก บ่งชี้ว่าศิลปะการเขียนได้เป็นที่รู้จักกันอยู่แล้วในสมัยที่พระวินัยได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์แล้ว แต่ก็ไม่มีมีการกล่าวถึงตัวบทหรือการรักษาตัวบทตำราใดด้วยการเขียน
3. กฎวินัยต่าง ๆ ของพระภิกษุและภิกษุณีซึ่งมีรายละเอียดมากมายในพระวินัย ก็มีได้กล่าวถึงวัสดุอุปกรณ์ที่เกี่ยวกับการเขียนเลย หรือไม่มีกฎควบคุมเกี่ยวกับการเขียนแต่อย่างใด
4. ไม่มีหลักฐานทางโบราณคดีใดเกี่ยวกับการเขียนในอินเดีย ในสมัยพุทธกาลหรือก่อนสมัยพระเจ้าอโศก แม้ว่าจะมีการพบอักษรพราหมณ์ในศรีลังกาในช่วงนี้ก็ตาม
5. และเหตุผลที่สำคัญคือ ลักษณะลีลาภาษาในพระไตรปิฎกก็บ่งชี้ว่าเกิดขึ้นจากมุขปาฐะ⁸⁴

⁸³ สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา, หน้า 19.

⁸⁴ Mark Allon, *Style and Function: A Study of the Dominant Stylistic Features of the Prose Portions of Pali Canonical Sutta Texts and Their Mnemonic Function* (Tokyo: The International Institute for Buddhist Studies, 1997), p. 1.

เป็นที่ชัดเจนว่าการสืบทอดพระศาสนาในยุคแรก เป็นการสืบทอดด้วยวิธีมุขปาฐะ พระสูตรหลายพระสูตรแสดงให้เห็นว่าแต่งขึ้นเพื่อสวดและท่องจำ เช่น ในสังคีตสูตร ทสูตรสูตร ดังได้กล่าวแล้ว⁸⁵ เพราะในพระสูตรมีลักษณะที่เรียกว่าเป็น สูตรที่ช่วยในการจำ (mnemonic formulae) ทั้งเพื่อการเทศนาในสถานการณ์ต่าง ๆ และเพื่อรักษาและสืบทอดคำสอนด้วย⁸⁶ Mark Allon ได้ศึกษาถึงลักษณะเด่นของการสืบทอดพุทธศาสนาด้วยมุขปาฐะ เพราะมีลักษณะเด่นที่เห็นได้ชัด คือการใช้วลีหรือข้อความที่ทำให้ได้มาตรฐานเพื่อแสดงหรือพรรณานาแนวคิด การกระทำหรือ เหตุการณ์ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าสูตร (formula) หรือ การแสดงออกด้วยถ้อยคำที่สะสมไว้ (stock phrase)⁸⁷ การใช้ถ้อยคำที่เป็นมาตรฐานนี้มีลักษณะของการคาดเดาได้ล่วงหน้า เป็นวิธีการที่ช่วยในการเรียนรู้ด้วยการสวดการท่องเนื้อหาที่กำหนดไว้ซึ่งมีมากมาย ให้อยู่ภายใต้การแต่งและการสืบทอดที่กำหนดบทไว้แล้ว จึงเห็นว่าลักษณะต่าง ๆ ในพระสูตรมีลักษณะคล้ายกันซึ่งลักษณะต่าง ๆ ที่คล้ายกันนี้ มีหน้าที่ในการช่วยการจำ (mnemonic function)⁸⁸ นอกจากนี้ลักษณะที่เรียกว่าสูตรนี้ยังรวมถึงเรื่องการซ้ำ (repetition) ทั้งการซ้ำคำ การซ้ำประโยค การซ้ำข้อความ หรือการซ้ำโครงสร้างทั้งหมด ลักษณะเด่นของร้อยแก้วในพระสูตรดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าผู้แต่ง (และผู้รวบรวม) พยายามที่จะให้มีความแตกต่างน้อยที่สุด และให้มีความเหมือนมากที่สุด⁸⁹ คำสอนของพระพุทธองค์ถูกเรียบเรียงอย่างชำนาญในดับบทที่เป็นมุขปาฐะที่แสดงให้เห็นจุดมุ่งหมายของการสืบทอดรักษาด้วยความทรงจำ โดยใช้กลวิธีต่าง ๆ เช่น การกล่าวซ้ำ การร้อยกรอง การเรียบเรียงงานตามความยาว ซึ่งวิธีเหล่านี้ก็ใช้กันในอินเดียเพื่อรักษาพระเวทด้วย⁹⁰

ลักษณะ “สูตร” ที่นักวิชาการพุทธศาสนาได้กล่าวถึงนี้ มีความสำคัญอยู่ที่การพยายามสร้างโครงสร้างของการท่องสวดเพื่อให้สะดวกแก่การท่องจำ ผู้วิจัยเห็นว่าปจฺจลา-วิสัยนาภี เป็นลักษณะที่กล่าวได้ว่าเป็นสูตรหนึ่งเพื่อการศึกษาและการท่องจำในยุคที่ยังสืบทอดด้วยมุขปาฐะ หลักฐานจากพระสูตรที่กล่าวถึงแล้วคือ ทสูตรสูตรและสังคีตสูตรซึ่งดำเนินเรื่องด้วยปจฺจลา-วิสัยนาและการตั้งมาติกา บ่อมแสดงความสำคัญของกลวิธีปจฺจลา-วิสัยนาในฐานะที่เป็น “สูตร” หนึ่งของการพยายามท่องจดจำและสืบทอดคำสอนทางพุทธศาสนา

หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพาน การสังคายนาถือเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการรวบรวมพระธรรมวินัย ในการรวบรวมครั้งนั้นได้ใช้การปจฺจลา-วิสัยนาเพื่อรวบรวม จัดหมวดหมู่

⁸⁵ ดูรายละเอียดในบทนี้ หน้า 23-27.

⁸⁶ L.S. Cousins, “Pali Oral Literature” in **Buddhist Studies: Ancient and Modern**, Philip Denwood and Alexander Piatigorsky, eds., (London: Curzon, 1993), p.3.

⁸⁷ Mark Allon, “The Oral Composition and Transmission of Early Buddhist Texts” in **Indian Insights: Buddhism, Brahmanism and Bhakti**, Peter Connolly and Sue Hamilton, eds. (London: Luzac Oriental, 1997), p. 43.

⁸⁸ Ibid., p.46. Mark Allon ให้ความหมาย **mnemonic function** ว่า aiding memory, aiding the learning and recall of a memorized text. (Ibid., p. 57)

⁸⁹ Ibid., p.53.

⁹⁰ Donald S. Lopez, Jr., **Buddhism: An Introduction and Guide** (England: Penguin Book, 2002), p. 111.

และตรวจสอบความถูกต้อง กล่าวถึงปจฺฉา-วิชันนาในฐานะกลวิธีรวบรวมจัดหมวดหมู่คำสอนเพื่อ การรักษาและสืบทอดพระพุทธศาสนา ปรากฏเป็นวิธีการอย่างชัดเจนในสังคีตสูตร พระสารีบุตร ได้แสดงการรวบรวมจัดหมวดหมู่พระธรรม โดยใช้กลวิธีปจฺฉา-วิชันนาเป็นกลวิธีของการจัดหมวด ธรรมไปตามลำดับจำนวนพระธรรม อันจะเป็นการจัดระบบ รวบรวมเพื่อความสะดวกในการทรง จำคำสอนเหล่านี้ และรักษาให้คงอยู่ไว้ ซึ่งพระพุทธองค์ก็ทรงเห็นชอบด้วยพระสารีบุตร ในสังคีต สูตรนี้จึงประกอบด้วยหมวดธรรมที่จัดเป็นกลุ่มเพื่อช่วยในการจดจำ (mnemonic lists) ที่ เรียงลำดับไปตามจำนวนจาก 1 ถึง 10 ซึ่งเป็นวิธีที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เป็นการสรุปที่ช่วยในการ จดจำเนื้อหาของพระสูตรที่มีอยู่อย่างมากมายได้⁹¹ กลวิธีปจฺฉา-วิชันนาซึ่งเป็นแนวทางในการ รวบรวมจัดหมวดหมู่พระธรรม ยังปรากฏทั้งในทศสูตรและพระอภิธรรม ที่มีกลวิธีปจฺฉา- วิชันนาเพื่อรวบรวมจัดหมวดหมู่พระธรรมในลักษณะที่มีการยกมาดิกาเป็นบทตั้ง การที่มีหัวข้อ รายการ (list) ของธรรมเหล่านี้เป็นการช่วยการจำพระธรรมวินัย ไม่เพียงแต่ช่วยให้สรุปพระธรรม ซึ่งมืออยู่อย่างมากมาย แต่ยังช่วยเป็นวิธีการทราบจำนวนพระธรรม รายการหมวดธรรมเหล่านี้ยังเป็น ประหนึ่งแผนที่ของธรรมะ⁹²

ปจฺฉา-วิชันนามีอิทธิพลในฐานะเป็นกลวิธีในการสังคายนาในสมัยต่อมา หลักฐาน จากพระวินัยปิฎก ปุญจสตติกและสัตตสตติ ได้กล่าวถึงการสังคายนาครั้งที่ 1 และ 2 ในการสังคายนา ครั้งที่ 1 มีพระมหากัสสปะเป็นประธาน พระมหากัสสปะได้สมมติตนเป็นผู้ปจฺฉาพระวินัยแก่พระ อุบาลีและปจฺฉาพระสูตรแก่พระอานนท์ พระอุบาลีและพระอานนท์ก็จะเป็นผู้วิชันนา⁹³ น่าสนใจอย่างยิ่งว่ากลวิธีปจฺฉา-วิชันนาได้ใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการบันทึกจดจำพระธรรมคำ สอนของพระพุทธเจ้า เพราะการสังคายนาในยุคแรก ยังไม่ได้มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ปจฺฉา-วิชันนาจึงเป็นกลวิธีทำให้เกิดความรู้เพื่อยืนยันและทบทวนคำสอน เพื่อการจดจำบันทึก ความเข้าใจในพระธรรมคำสอน

ในการสังคายนาครั้งที่ 2 พระเวตตะเป็นประธานผู้ปจฺฉา และ พระสัพพกามีเป็นผู้ วิชันนา การสังคายนาครั้งนี้ มีการระบุถึงคุณสมบัติของผู้ที่จะรับหน้าที่ในการสังคายนา ภิกษุ นั้น จะต้องเป็น วินัยธร ธรรมธร และ มาติกาธร จะเห็นว่ามี การเพิ่มคุณสมบัติของผู้เป็นมาติกาธรเข้ามา เกี่ยวข้อง มาติกา หมายถึง แม่แบบ บทตั้ง (matrix) รายการหรือหัวข้อ (list) หรือชุดของข้อความ ที่ถูกกำหนดเป็นหัวเรื่องของธรรมะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง⁹⁴ หัวข้อมาติกาอาจสร้างขึ้นในลักษณะคำถาม

⁹¹ L.S. Cousins, pp. 3-4.

⁹² Rupert Gethin, "The Matikas: Memorization, Mindfulness, and the List" in **The Mirror of Memory: Reflection on Mindfulness and Remembrance in Indian and Tibetan Buddhism**, Jenet Gyasto, eds. (Albany: State University of New York Press, 1992), p. 167.

⁹³ พระวินัยปิฎก จุลวรรค ปุญจสตติขันธกะ เล่ม 7. รายละเอียดของการสังคายนายังมีใน มหาวงศ์ และสังคีตยวงศ์

⁹⁴ A.K. Warder, **Indian Buddhism** (Delhi: Motilal Banarsidass, 1970), p.10.

หรือกำหนดเป็นข้อความสั้น ๆ ที่กำหนดขึ้นเพื่อให้เกิดการขยายความ อาจถามและตอบด้วยตนเอง ดังที่พระสารีบุตรได้ใช้ในทศตรสูตร และเป็นวิธีการในพระอภิธรรม ในพระอภิธรรมปิฎก มาติกามีประโยชน์ในฐานะที่เป็นหัวข้อสำหรับการให้ผลในเชิงปรัชญาและการฝึกสมาธิ ทั้งเพื่อการจัดระบบคำสอนที่เอื้อต่อการทรงจำ และการจัดประเภทหมวดหมู่พระธรรมคำสอนและ กระบวนการทางจิต⁹⁵ พุทธธรรมเป็นสิ่งที่ละเอียดประณีต ดังนั้นการจัดหมวดหมู่คำสอนออกเป็น หัวข้อที่ชัดเจนจึงช่วยในการทรงจำในวัฒนธรรมมุขปาฐะ

ในการสังคายนาครั้งที่ 3 พระโมคคัลลิติสสะเถระ ประธานการสังคายนา ได้แต่ง คัมภีร์กถาวัตถุเพิ่มเติม รูปแบบของกถาวัตถุคือการปฐจา-วิธาน ในการแต่งท่านได้มีการกำหนด บทมาติกาเพื่อปฐจา-วิธานด้วย ผู้วิจัยจึงเห็นว่ามาติกาและปฐจา-วิธานมีความเกี่ยวข้องกัน เพราะทั้งสองวิธีการนี้อยู่ในกระบวนการเดียวกัน ปฐจาเองทำหน้าที่เป็นมาติกา คือเป็นหัวข้อที่กำหนดไว้ก่อนการอธิบาย และเป็นกลวิธีช่วยในการจดจำสำหรับการเรียนและการสืบทอด พระธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา ผู้วิจัยเห็นว่า การจำมาติกาหรือหัวข้อเพื่อการทรงจำ ในแง่หนึ่ง การจำปฐจาที่เป็นบทตั้งก็ช่วยสืบทอดพระพุทธานุสสาได้ในลักษณะเดียวกัน เพราะพระเถระที่มีความรู้แตกฉาน ย่อมสามารถวิธานปัญหาได้ทุกข้อ ดังนั้นการท่องจำเฉพาะปฐจาก็หมายถึง การทรงจำวิธานด้วย

จากการอภิปรายที่กล่าวมาจะเห็นว่า กระบวนการปฐจา-วิธานถือเป็นกลวิธี สำคัญในการเรียน การสวดท่อง และการรักษาสืบทอดพระพุทธานุสสาในวัฒนธรรมมุขปาฐะ แม้ ต่อมามีการรักษาและสืบทอดโดยจดจารเป็นลายลักษณ์ในรูปตัวบทประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1 ใน สมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชก็ยังมีกล่าวถึงในคัมภีร์ที่ปวงศและมหาวงศ์ เพราะเห็นว่าการท่องจำ พุทธวจนะต่อไปอาจมีข้อผิดพลาดได้ง่าย ทั้งจากภัยสงคราม ความอดอยาก รวมถึงความสามารถในการจดจำลดลง จึงตกลงให้จารึกพุทธวจนะเป็นลายลักษณ์อักษร⁹⁶ เนื้อหาและวิธีการหรือรูปแบบ ของพระไตรปิฎกก็ไม่ได้มีความเปลี่ยนแปลงไปจากที่เคยปฐจา-วิธานสวดท่องกันมาเพราะเป็น การบันทึกจากคำท่องสวดเหล่านี้อย่างเคร่งครัด ปฐจา-วิธานจึงเป็นกลวิธีที่ดำรงอยู่เป็นขนบหนึ่ง ของการรักษาและสืบทอดพุทธศาสนาไม่ว่าในวัฒนธรรมมุขปาฐะหรือลายลักษณ์

ในวรรณคดีหลังพระไตรปิฎกใช้กลวิธีปฐจา-วิธานเพื่อการรักษาและสืบทอดคำ สอน ดังปรากฏในมิลินทปัญหา ซึ่งดำเนินเรื่องด้วยปฐจา-วิธานตลอดทั้งเรื่อง พระเจ้ามิลินท์กับ พระนาคเสนได้ปฐจา-วิธานพุทธธรรมประเด็นต่าง ๆ เพื่อชำระสะสางความคลุมเครือของพุทธ

⁹⁵ Richard King, *Indian Philosophy* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999), p. 84. These lists generally served as headings for philosophical and meditative reflection and constituted early attempts both to systematize the Buddha's teaching in a manner conducive to memorization and to provide a categorization of the various types of mental and physical processes (dharmas).

⁹⁶ K.R. Norman, "Pali Language and Scriptures." in *The Buddhist Heritage*, Tadeusz Skorupski, ed. (U.K.: The Institution of Buddhist Studies, 1989), p. 37.

จนทำให้ชัดเจนขึ้น รวมทั้งวิสุทธิมรรคซึ่งอธิบายพุทธธรรมด้วยปจฺจนา-วิสัยนาเช่นกัน คัมภีร์ทั้งสองนี้ ได้รับการยอมรับว่าเป็นวรรณคดีพุทธศาสนาที่สามารถถ่ายทอดความรู้ทางพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้อง ชัดเจน เป็นวิธีการของการหาความรู้ที่ถูกต้อง อันเกิดขึ้นด้วยกลวิธีปจฺจนา-วิสัยนา

2.4.3 กลวิธีที่เอื้อต่อการเจริญสมาธิ

จุดมุ่งหมายของวรรณคดีพุทธศาสนา คือมุ่งสอนหลักธรรม ให้ความรู้และสร้างความเข้าใจพุทธธรรมโดยนำเสนอด้วยวิธีการทางวรรณคดี ดังได้กล่าวแล้วว่า วิธีการทางวรรณคดีสามารถสร้างความแจ่มชัดให้แก่สารเพื่อความเข้าใจพุทธศาสนา อีกทั้งยังสร้างให้เกิดศรัทธา ความปีติในธรรม เป้าหมายของวรรณคดีพุทธศาสนาดังกล่าวนี้นี้ จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้สร้างต้องตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบและเนื้อหา ซึ่งจะต้องประสานกันอย่างกลมกลืน ผู้วิจัยเห็นว่าปจฺจนา-วิสัยนาเป็นกลวิธีทางวรรณศิลป์หรือเป็นรูปแบบที่สามารถนำเสนอสาระธรรมได้อย่างมีเอกภาพ สอดคล้องกับเนื้อหาและแนวคิดทางพุทธศาสนา

เพราะปจฺจนา-วิสัยนาเป็นกลวิธีที่สามารถสื่อสารธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีลำดับ เป็นระบบระเบียบชัดเจน และเป็นขนบวรรณศิลป์ที่สืบทอดเรื่อยมา ผู้วิจัยจึงสนใจพิจารณาให้มากขึ้นว่า ปจฺจนา-วิสัยนาในวรรณคดีพุทธศาสนายังมีความสำคัญในแง่อื่นใดอีกบ้าง ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่ากลวิธีปจฺจนา-วิสัยนาเป็นกลวิธีที่เอื้อต่อการเจริญสมาธิในพุทธศาสนา

การศึกษาพุทธศาสนาเพื่อให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ นั้น ขึ้นอยู่ที่การปฏิบัติเป็นสำคัญ การปฏิบัติเท่านั้นที่จะทำให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจแก่นสารหรือประจักษ์ในความรู้ทางพุทธศาสนา แต่พื้นฐานสำคัญของการปฏิบัติธรรม ยังขึ้นอยู่กับความรู้พื้นฐานที่ได้จากการศึกษาตัวบท ตำราต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน การเข้าใจพุทธศาสนาจากการอ่านตัวบท ย่อมนำไปสู่แนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้อง ในที่นี้ผู้วิจัยมุ่งกล่าวถึงการปฏิบัติธรรมในความหมายของการเจริญสมาธิ ซึ่งมีความหมายอย่างกว้าง หมายถึง การตั้งมั่นของจิต, จิตใจที่จดจ่อ พิจารณาเพ่งเล็งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง⁹⁷ แนวคิดสำคัญของการเจริญสมาธิในที่นี้คือการพิจารณาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยให้จิตจดจ่อและเคลื่อนตามความเป็นไป และรู้เท่าทันในสิ่งที่เกิดขึ้น เป็นสภาวะที่จิตสงบนิ่งอยู่ในอารมณ์เดียว

การเจริญสมาธิในพุทธศาสนามีหลายวิธี เช่น การเดินจงกรม การสวดมนต์ การกำหนดลมหายใจ วิธีการฝึกสมาธิเหล่านี้ล้วนแต่ต้องอาศัยการเพ่ง พิจารณาแน่วแน่มุ่งในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และต้องปฏิบัติเข้าไปซ้ำมา ในสติปัญญา⁹⁸ นั้น เป็นวิธีการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นไป ไม่ว่าจะเป็นการพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ในวิสุทธิมรรคได้กล่าวถึง *ทางแห่งสมาธิ* ไว้ถึง 40 วิธี แล้วแต่ความเหมาะสมของแต่ละบุคคล วิธีการฝึกสมาธิทั้งหลายนี้ล้วนแต่มีแนวคิดหลักอยู่ที่

⁹⁷ Paul Griffiths, "Concentration or Insight: The Problematic of Theravada Buddhist Meditation-theory." (*The Journal of the American Academy of Religion*. XLIX/4), p. 606.

⁹⁸ สติปัญญา หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติอย่างมีสติเป็นประธาน

การพิจารณา การฝึกหัด การปฏิบัติซ้ำ การทำให้มาก เป็นสำคัญ ในสติปัญญาสูตร⁹⁹ กล่าวถึงการเจริญสติ 4 อย่าง ได้แก่

1. การเจริญสติโดยการพิจารณาภายในกาย คือ การพิจารณาแต่ละส่วนของร่างกาย เช่น ลมหายใจ หรืออวัยวะต่าง ๆ เพื่อเข้าใจกายส่วนใหญ่
2. การเจริญสติโดยการพิจารณาเวทนาในเวทนา คือ ความรู้สึกอารมณ์ส่วนย่อยในอารมณ์ความรู้สึกส่วนใหญ่
3. การเจริญสติโดยการพิจารณาจิตในจิต คือ จิตส่วนย่อยในจิตส่วนใหญ่ จิตดวงหนึ่งดวงใดในจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไปมากดวง
4. การเจริญสติกำหนดพิจารณาธรรมในธรรม ธรรมส่วนย่อยในธรรมส่วนใหญ่ ผู้วิจัยเห็นว่า การอ่านก็เป็นแนวทางการเจริญสมาธิได้ทางหนึ่ง เพราะการอ่านนั้นก็ใช้ใจอ่านด้วยเช่นกัน เมื่อเข้าใจว่าการอ่านและตัวบทสามารถเป็นเครื่องมือในการฝึกสมาธิ สิ่งที่จะต้องพิจารณาต่อไปก็คือกลวิธีที่ใช้แต่งที่จะช่วยเสริมให้การอ่านในฐานะการฝึกสมาธิมีประสิทธิภาพมากขึ้น

กลวิธีปจฺจลา-วิสัชนาซึ่งมีโครงสร้างที่ประกอบขึ้นจากปัญหาต่าง ๆ แต่ละปัญหาเหล่านั้นต่างมีความสัมพันธ์กันเช่นในลักษณะที่เป็นเหตุ-ผลต่อกัน มีความเกี่ยวเนื่องกันในการเสนอความรู้ทางพุทธศาสนาในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง การพิจารณาแยกแยะออกเป็นส่วน ๆ ทุก ๆ อย่างของร่างกาย ซ้ำแล้วซ้ำอีกอย่างละเอียดจนชำนาญเป็นกระบวนการเจริญสติด้วยจิตจดจ่อ และพิจารณาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นหลักการคิดแบบ โยนิโสมนสิการ ซึ่งหมายถึง การพิจารณาในใจโดยแยกกาย หรือคิดอย่างถูกวิธี หมายถึงการคิดอย่างมีระเบียบหรือคิดตามแนวทางของปัญญา คือการรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย ตามสภาวะ โดยวิธีคิดหาเหตุปัจจัย สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย ซึ่งเป็นวิธีการแห่งปัญญา¹⁰⁰ เพราะปจฺจลา-วิสัชนาเป็นกระบวนการที่ดำเนินเรื่องโดยการสอนธรรมะตามลำดับ อย่างมีเหตุผลสัมพันธ์กัน จึงสอดคล้องกับหลักการนี้ เมื่อพิจารณากลวิธีปจฺจลา-วิสัชนาในวรรณคดีพุทธศาสนาแล้ว ผู้วิจัยพบนัยสำคัญของกลวิธีปจฺจลา-วิสัชนาในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการเจริญสมาธิ เป็นกลวิธีหรือกระบวนการวิธีที่สอดคล้องกับวิธีการเจริญสมาธิ กล่าวได้ว่ากลวิธีปจฺจลา-วิสัชนาเอื้อต่อการฝึกเจริญสมาธิ

ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างจากสักกปัญหาสูตร เพื่อแสดงให้เห็นว่า กระบวนวิธีปจฺจลา-วิสัชนาเอื้อต่อการเจริญสมาธิได้อย่างไร สักกปัญหาสูตรเป็นพระสูตรประกอบด้วยคำถามคำตอบ 10 ข้อ ซึ่งสามารถแยกลักษณะการปจฺจลา-วิสัชนาได้ 3 ลักษณะ

⁹⁹ ดูรายละเอียดใน มหาสติปัญญาสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรค พระสุตตันตปิฎก เล่ม 10, หน้า 301-340.

¹⁰⁰ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: สยาม, 2542), หน้า 17.

1. กระบวนวิธีปุจฉา-วิสัชนาแบบเหตุ-ผล คือการเสนอปุจฉา-วิสัชนาธรรมะที่เป็นเหตุเป็นผลต่อกัน มีความเกี่ยวข้องสืบเนื่องกัน ในสักกปัญหาสูตรพระอินทร์ได้เริ่มถามพระพุทธเจ้า ถึงเหตุที่สรรพสัตว์ยังจองเวรกันอยู่

ปุจฉา. เพราะมีอะไรเป็นเครื่องผูกมัด จึงยังคงมีเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเบียดเบียน
ยังจองเวรกันอยู่

วิสัชนา. เพราะมีอิสสา (ความริษยา) และมัจฉริยะ (ความตระหนี่) เป็นเครื่องผูกมัดจึง
ยังคงมีเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเบียดเบียน จองเวรกันอยู่

ปุจฉา. อิสสาและมัจฉริยะมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มี
อะไรเป็นแดนเกิด เมื่อมีอะไรจึงมีอิสสาและมัจฉริยะ เมื่อไม่มีอะไร จึงไม่มี
อิสสาและมัจฉริยะ

วิสัชนา. เมื่อมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก จึงมีอิสสาและมัจฉริยะ เมื่อไม่มี
อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นจึงไม่มีอิสสาและมัจฉริยะ

ปุจฉา. อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มี
อะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เมื่อมีอะไร จึงมีอารมณ์อันเป็นที่รักและ
ไม่เป็นที่รัก เมื่อไม่มีอะไร จึงไม่มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก

วิสัชนา. เมื่อมีฉันทะ จึงมีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก เมื่อไม่มีฉันทะ จึงไม่มี
อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก

ปุจฉา. ฉันทะมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็น
แดนเกิด เมื่อมีอะไร จึงมีฉันทะ เมื่อไม่มีอะไร จึงไม่มีฉันทะ

วิสัชนา. เมื่อมีวิตก จึงมีฉันทะ เมื่อไม่มีวิตก จึงไม่มีฉันทะ

ปุจฉา. วิตกมีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดน
เกิด เมื่อมีอะไร จึงมีวิตก เมื่อไม่มีอะไร จึงไม่มีวิตก

วิสัชนา. เมื่อมีแง่ต่างแห่งปัญญาจึงมีวิตก เมื่อไม่มีแง่ต่างแห่งปัญญา จึง
ไม่มีวิตก¹⁰¹

โครงสร้างปุจฉา-วิสัชนา แสดงความเป็นเหตุเป็นผลกันอย่างเห็นได้ชัดว่า เพราะมี
สิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิด หรือเมื่อไม่มีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงไม่มี

¹⁰¹ สักกปัญหาสูตร, หน้า 285-286.

เพราะมี	อิสสา (ความริษยา) และมัจฉริยะ (ความตระหนี่)	เป็นเครื่องผูกมัดจึงยังคงมีเวร
เมื่อมี	อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก	จึงมี อิสสาและมัจฉริยะ
เมื่อ ไม่มี	อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก	จึง ไม่มี อิสสาและมัจฉริยะ
เมื่อมี	ฉันทะ	จึงมี อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก
เมื่อ ไม่มี	ฉันทะ	จึง ไม่มี อารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก
เมื่อมี	วิตก	จึงมี ฉันทะ
เมื่อ ไม่มี	วิตก	จึง ไม่มี ฉันทะ
เมื่อมี	แ่งต่างแห่งปัญญาสัญญา	จึงมี วิตก
เมื่อ ไม่มี	แ่งต่างแห่งปัญญาสัญญา	จึงไม่มี วิตก

การนำเสนอธรรมะลักษณะนี้ ปรากฏในคำสอนพุทธศาสนาที่เป็นการแสดงผล ต่อเนื่อง แสดงความเป็นเหตุเป็นผลกัน ดังในคำสอนเรื่องปฏิจกสมุปบาท (การเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ปัจจัยเกี่ยวโยงกัน)

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สพยคณะจึงมี
เพราะสพยคณะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี
เพราะภพเป็นปัจจัย	ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะจึงมี ความ โศกความคร่ำครวญ

ทุกข์ โทมนัสและความคับแค้นใจจึงมีพร้อม¹⁰²

จะเห็นว่าโครงสร้างของปฏิจจ-วิสนามีโครงสร้างประโยคที่ซ้ำกัน เปลี่ยนเฉพาะ คำสำคัญเท่านั้น โครงสร้างประโยคที่ซ้ำกันนี้เอื้อต่อการจดจำ การอ่านสิ่งที่ซ้ำคือการเน้นย้ำให้เข้าใจความเกี่ยวข้องของของปฏิจจ-วิสนาแต่ละข้อ การคิดแบบนี้เป็นการคิดด้วยการให้เหตุผลตามหลัก โยนิโสมนสิการ แบบคิดสืบสาวเหตุแห่งปัจจัย (อิทัปปัจจยตา หรือปฏิจกสมุปบาทหรือปัจจยการ) ซึ่งเป็นการคิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ เป็นการพิจารณาถึงสภาวะที่เป็นอยู่จริงของสรรพสิ่ง ว่าสิ่งนี้

¹⁰² พระสุตตันตปิฎก, สังยุตตนิกาย เล่ม 16, หน้า 144.

เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ดับสิ่งนั้นจึงดับ และเป็นการคิดแบบสืบเสาะด้วยคำถาม (inquiry technique) ตั้งคำถามเพื่อไปสู่คำตอบ โดยตั้งคำถามที่ต่อเนื่องไปตามลำดับจนกว่าจะได้คำตอบ¹⁰³

หลักโยนิโสมนสิการนั้นเป็นวิธีการหนึ่งในการเจริญปัญญา หรือสร้างปัญญาได้ ด้วยการคิด โดยเป็นอุบายอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าได้สรรเสริญว่าเป็นแนวทางที่ทำให้หลุดพ้นได้

ภิกษุทั้งหลาย เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะโยนิโสสัมมัตตปธาน (การตั้งความเพียรชอบ ถูกวิธี เราจึงได้บรรลุนุตรวิมุตติ จึงได้ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติ แม้เธอทั้งหลายก็จะบรรลุนุตรวิมุตติได้ ประจักษ์แจ้งอนุตรวิมุตติได้ เพราะโยนิโสมนสิการ เพราะ โยนิโสสัมมัตตปธาน¹⁰⁴

เมื่อพิจารณาโครงสร้างของปจฺจํา-วิสัชนาในตัวอย่างนี้ จะเห็นได้ว่าสอดคล้องกัน อย่างดีกับหลักโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นหลักการคิดเพื่อการพัฒนาปัญญา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สอดคล้องกับหลักปถมนสิการ หรือการคิดถูกทาง คือ คิดได้อย่างต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้ หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึงความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผลไม่ยุ่งเหยิงสับสน¹⁰⁵ โครงสร้างปจฺจํา-วิสัชนานี้ก็ดำเนินตามหลักดังกล่าว คือการกล่าวอย่างเป็นลำดับ เป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวเนื่องกัน จึงกล่าวได้ว่าการอ่านตัวบทที่ดำเนินเรื่องด้วยปจฺจํา-วิสัชนานี้สามารถเอื้อต่อการเจริญสมาธิให้เกิดปัญญาได้ทางหนึ่ง

2. กระบวนวิธีปจฺจํา-วิสัชนาแบบวิภังชวาท หมายถึงการจำแนกแยกแยะธรรมให้ละเอียดและมองเห็นแง่มุมต่าง ๆ หมายถึง การแสดงคำสอนแบบวิเคราะห์¹⁰⁶ ในสักกปัญฺหาสูตร หลังจากที่พระอินทร์เข้าใจเหตุปัจจัยของการเกิดกิเลสและเวรในลักษณะที่เป็นปัจจัยเชื่อมโยงกัน แล้ว พระอินทร์ได้เปลี่ยนลักษณะปจฺจําเป็นการถามถึงแนวทางและวิธีการปฏิบัติ ซึ่งพระพุทธองค์ได้วิสัชนาในลักษณะที่มุ่งเสนอให้เห็นมิติต่าง ๆ ของการปฏิบัติธรรมในลักษณะการจำแนก

ปจฺจํา. ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะได้ชื่อว่าปฏิบัติตามข้อปฏิบัติอันสมควรและดำเนินไปสู่ความดับแรงแห่งปัญจธรรม

¹⁰³ สุรพงษ์ โสธนะเสถียร, วิทยปรัชญา, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: ประสทิธิภณัฑ์แอนพริ้นดิง, 2546), หน้า 463.

¹⁰⁴ พระวินัยปิฎก มหาวรรค เล่ม 4, หน้า 42.

¹⁰⁵ พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, หน้า 29.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

ในการวิชันนาพระพุทธองค์ได้เริ่มต้นที่การตั้งมาติกา เพื่อกำหนดแนวทางในการตอบว่าโดยจำแนกให้พระอินทร์ได้เข้าใจธรรมได้หลายมิติทั้งในแง่ธรรมที่ควรเสพ และไม่ควรรเสพ

วิชันนา. โสมนัสไว้ ๒ อย่าง คือ โสมนัสที่ควรเสพและโสมนัสที่ไม่ควรรเสพ

โทมนัสไว้ ๒ อย่าง คือ โทมนัสที่ควรเสพ และโทมนัสที่ไม่ควรรเสพ

อุเบกขาไว้ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาที่ควรเสพ และอุเบกขาที่ไม่ควรรเสพ

เรากล่าวโสมนัสไว้ ๒ อย่าง คือ โสมนัสที่ควรเสพ และโสมนัสที่ไม่ควรรเสพ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวเช่นนั้น

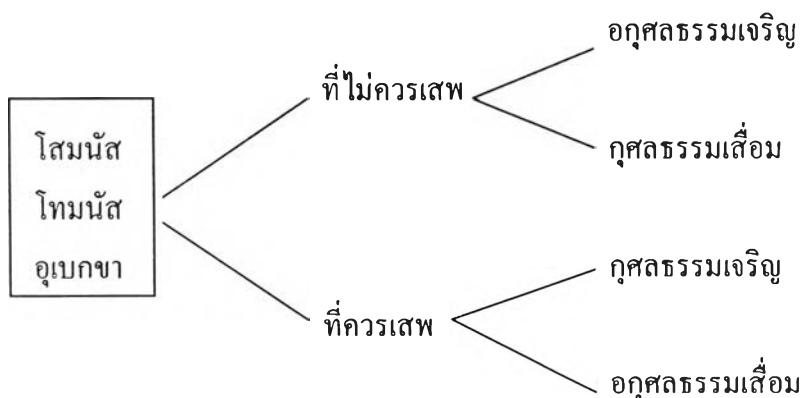
บรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น โสมนัสใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพโสมนัสนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง โสมนัสเช่นนี้เป็น โสมนัสที่ไม่ควรรเสพ

บรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น โสมนัสใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพโสมนัสนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลาย เจริญยิ่งขึ้น โสมนัสเช่นนี้เป็น โสมนัสที่ควรเสพ

ในโสมนัสนั้น โสมนัสใดมีวิตก มีวิจาร์ และโสมนัสใดไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ บรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น โสมนัสที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ ประณีตกว่า

ข้อที่เรากล่าวว่ จอมเทพ เรากล่าวโสมนัสไว้ ๒ อย่าง คือ โสมนัสที่ควรเสพและโสมนัสที่ไม่ควรรเสพ เรากล่าวเพราะอาศัยเหตุนี้¹⁰⁷

จากนั้นจึงกล่าวถึง โทมนัส, อุเบกขา ด้วยโครงสร้างเดียวกัน

ปจฺจา. ภิกษุปฏิบัติอย่างไร จึงจะชื่อว่าปฏิบัติเพื่อสำรวมในปาติโมกข์

วิชันนา. กายสมาจาร (ความประพฤติทางกาย) ไว้ ๒ อย่าง คือ กายสมาจารที่ควรเสพและกายสมาจารที่ไม่ควรรเสพ

¹⁰⁷ สักกปัญหาสูตร, หน้า 287-288.

วชิสมาจาร (ความประพฤติทางวาจา) ไว้ ๒ อย่าง คือ วชิสมาจารที่ควรเสพ และวชิสมาจารที่ไม่ควรเสพ

ปริยเสนา (การแสวงหา) ไว้ ๒ อย่าง คือ ปริยเสนาที่ควรเสพและปริยเสนาที่ไม่ควรเสพ

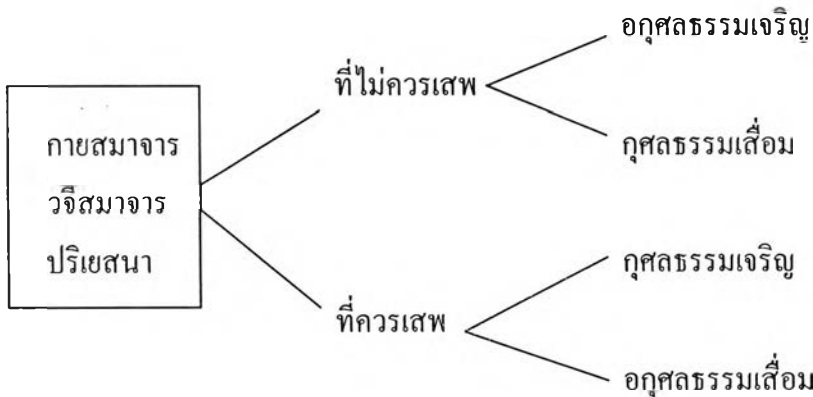
เรากล่าวกายสมาจารไว้ ๒ อย่างคือ กายสมาจารที่ควรเสพ และกายสมาจารที่ไม่ควรเสพ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวเช่นนั้น

บรรดากายสมาจาร ๒ อย่างนั้น กายสมาจารใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพกายสมาจารนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กายสมาจารเช่นนี้เป็นกายสมาจารที่ไม่ควรเสพ

บรรดากายสมาจาร ๒ อย่างนั้น กายสมาจารใดบุคคลรู้ว่า เมื่อเราเสพกายสมาจารนี้แล อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กายสมาจารเช่นนี้เป็นกายสมาจารที่ควรเสพ

เรากล่าวกายสมาจารไว้ ๒ อย่างคือ กายสมาจารที่ควรเสพ และกายสมาจารที่ไม่ควรเสพ เรากล่าวเพราะอาศัยเหตุนี้¹⁰⁸

จากนั้นพระพุทธเจ้าจึงอรรถาธิบาย วชิสมาจาร และปริยเสนา ตามลำดับด้วย โครงสร้างการอรรถาธิบายเดียวกัน

ปจฺจนา. ข้าแต่พระองค์ผู้บรรพตทุกข์ ภิกษุปฏิบัติอย่างไรจึงจะชื่อว่าสำรวมอินทริยวิสัยนา. รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาไว้ ๒ อย่าง คือ รูปที่ควรเสพ และรูปที่ไม่ควรเสพ เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหูไว้ ๒ อย่าง คือ เสียงที่ควรเสพและเสียงที่ไม่ควรเสพ ที่พึงรู้แจ้งทางจมูกไว้ ๒ อย่าง คือ กลิ่นที่ควรเสพ และกลิ่นที่ไม่ควรเสพ รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้นไว้ ๒ อย่าง คือ รสที่ควรเสพและรสที่ไม่ควรเสพ

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 289-290.

โณฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกายไว้ ๒ อย่าง คือ โณฏฐัพพะที่ควรเสพ และ โณฏฐัพพะที่ไม่ควรเสพ

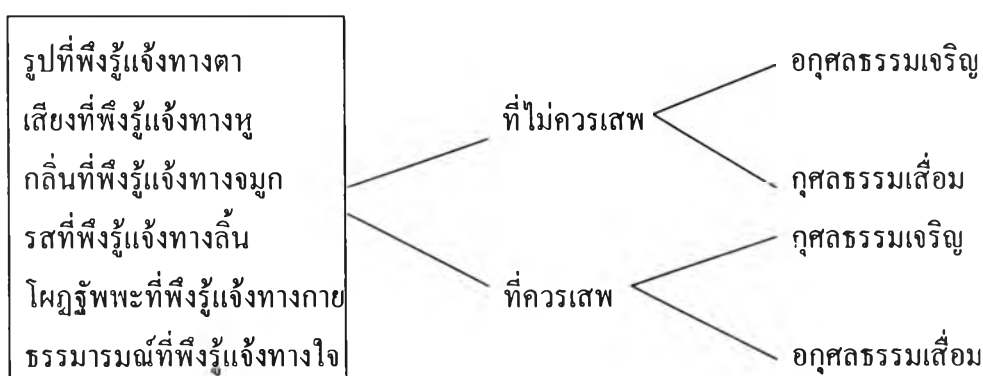
ธรรมารมณฺ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจไว้ ๒ อย่าง คือ ธรรมารมณฺ์ที่ควรเสพและ ธรรมารมณฺ์ที่ไม่ควรเสพ¹⁰⁹

พระพุทธองค์กล่าวอย่างละเอียดต่อไปว่า

เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ไม่ควรเสพ

เมื่อบุคคลเสพรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นใด อกุศลธรรมทั้งหลายเสื่อมลง กุศลธรรมทั้งหลายเจริญยิ่งขึ้น รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเช่นนี้เป็นรูปที่ควรเสพ¹¹⁰

พระพุทธองค์วิธานอรรถาธิบายถึง เสียง กลิ่น รส โณฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์ ด้วยโครงสร้างเดียวกันนี้

การปูจณาเนื้อความและวิธานด้วยการจำแนกแยกแยะนี้ เป็นวิธีจัดการคำสอน เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่เป็นระบบไม่สับสน ด้วยโครงสร้างการอธิบายและลำดับของการอธิบาย เหมือนกัน คือ การอธิบายถึงสิ่งที่ควรเสพ ไม่ควรเสพ สิ่งที่เป็นกุศลและอกุศล อย่างเป็นลำดับ ปูจณา-วิธานในลักษณะที่สองนี้จึงเป็นการกำหนดโครงสร้างระบบการคิดของผู้อ่านให้ติดตามคำ สอนอย่างเป็นระบบไม่สับสนคือการมีแผนที่ให้จิตได้ติดตามไป

¹⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 291-292.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 292.

3. กระบวนวิธีปุจฉา-วิสัชนาแบบตรงไปตรงมา เป็นปุจฉา-วิสัชนาที่มุ่งต้องการ คำอธิบายและการยืนยัน รวมถึงการถามเหตุผลอย่างตรงไปตรงมา พระพุทธเจ้าก็ได้วิสัชนาให้ความรู้อย่างตรงไปตรงมา รวมถึงการแสดงเหตุผลด้วย

ปุจฉา. สมณพราหมณ์ทั้งหมด มีวาตะ (หลักการ) อย่างเดียวกัน มีศีล (ข้อปฏิบัติ) อย่างเดียวกัน มีฉันทะ (ลัทธิต) อย่างเดียวกัน มีอชโฆसानะ (จุดหมาย) อย่างเดียวกัน หรือหนอ

วิสัชนา. สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีวาตะอย่างเดียวกัน ไม่มีศีลอย่างเดียวกัน ไม่มีฉันทะอย่างเดียวกัน ไม่มีอชโฆसानะอย่างเดียวกัน

ปุจฉา. เพราะเหตุใด สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีวาตะอย่างเดียวกัน ไม่มีศีลอย่างเดียวกัน ไม่มีฉันทะอย่างเดียวกัน ไม่มีอชโฆसानะอย่างเดียวกัน

วิสัชนา. โลกมีธาตุหลากหลาย มีธาตุต่างกัน ในโลกที่มีธาตุหลากหลายมีธาตุต่างกั นนั้น เหล่าสัตว์ยึดมั่นธาตุใด ๆ อยู่ ก็ยึดมั่นธาตุนั้น ๆ ด้วยเรี่ยวแรงและ ความยึดมั่นอยู่ว่า นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นไม่จริง เพราะเหตุนั้น สมณพราหมณ์ ทั้งหมด จึงไม่มีวาตะอย่างเดียวกัน ไม่มีศีลอย่างเดียวกัน ไม่มีฉันทะอย่าง เดียวกัน ไม่มีอชโฆसानะอย่างเดียวกัน¹¹¹

ปุจฉา. สมณพราหมณ์ทั้งหมด มีความสำเร็จสูงสุด มีความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด หรือหนอ

วิสัชนา. สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษมจากโยคะ สูงสุด ไม่มีประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด

ปุจฉา. เพราะเหตุไร สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษม จากโยคะสูงสุด ไม่มีประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด

วิสัชนา. ภิกษุทั้งหลายผู้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหาเท่านั้นจึงจะมีความสำเร็จสูงสุด มี ความเกษมจากโยคะสูงสุด ประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด มีที่สุดอันสูงสุด เพราะเหตุนั้น สมณพราหมณ์ทั้งหมด ไม่มีความสำเร็จสูงสุด ไม่มีความเกษม จากโยคะสูงสุด ไม่มีประพฤติพรหมจรรย์ถึงที่สุด ไม่มีที่สุดอันสูงสุด¹¹²

การปุจฉา-วิสัชนาอย่างตรงไปตรงมานี้เป็นลักษณะหนึ่งของการถามปัญหาเพื่อให้ ผู้วิสันดาตอบยืนยัน และให้เหตุผลอย่างตรงไปตรงมา ไม่มีข้อสงสัย ท้าวสักกะเมื่อได้ฟังวิสัชนา ก็ เกิดโสมนัส ขอมตนเป็นสาวก พระพุทธเจ้าทรงมีปฏิปจฉากลับว่า จอมเทพ พระองค์ทรงพิจารณา

¹¹¹ สักกปัญหาสูตร, หน้า 293.

¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 293-294.

เห็นอำนาจประโยชน์อะไร จึงทรงประกาศความยินดี การได้โสมนัสเช่นนี้ พระอินทร์จึงได้ประกาศความยินดีนี้ เนื่องด้วยสามารถพิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์ 6 ประการ ได้แก่

1. เมื่อข้าพเจ้าเกิดเป็นเทพดำรงอยู่ในที่นี้ ข้าพระองค์กลับได้อายุเพิ่มขึ้นอีก
2. เมื่อข้าพเจ้าจุติจากกายทิพย์ ระยะเวลาของมนุษย์ เป็นผู้ไม่หลง จะเข้าสู่ครุภพ ในตระกูลที่ข้าพระองค์มีใจยินดี
3. เมื่อข้าพระองค์นั้นยินดีในศาสนาของพระผู้มีพระภาคผู้มีปัญญาไม่ลุ่มหลง ข้าพระองค์มีสติสัมปชัญญะ มีสติโดยชอบธรรม
4. เมื่อข้าพระองค์ประพฤติโดยชอบธรรมก็จักมีสัมโพธิ ข้าพระองค์จะรู้ทั่วถึงอยู่นั้นแหละจะเป็นที่สุดของข้าพเจ้า
5. เมื่อข้าพระองค์จุติจากกายมนุษย์ ระยะเวลาของมนุษย์แล้ว จักเกิดเป็นเทพอีก ข้าพระองค์จะเป็นผู้สูงสุดในเทวโลก
6. เทพเหล่านั้นชั้นออกนิฏฐภพ เป็นผู้ประณีตกว่า เป็นผู้มียศ ในภพสุดท้ายที่ดำเนินไปอยู่ ออกนิฏฐภพนั้นจะเป็นที่อยู่ของข้าพระองค์¹¹³

ตัวอย่างจากสักกปัญหาสูตร แสดงให้เห็นกลวิธีปุจฉา-วิสัชนาเป็นกระบวนการวิธีที่สัมพันธ์กับหลักการคิดแบบ โยนิโสมนสิการซึ่งเอื้อต่อการเจริญสมาธิ เพราะแต่ละกระบวนการจัดลำดับเพื่อสื่อสารธรรมได้อย่างมีระบบ ประณีต แม้ว่าจะเป็นธรรมะที่ยาก และพระอินทร์เองก็เป็นผู้มีปัญญามาก เพราะเนื้อหาของพระสูตรเป็นธรรมะที่ลึกซึ้ง เมื่อได้อ่านด้วยการพิจารณาแต่ละส่วนอย่างต่อเนื่อง ผู้อ่านย่อมได้เห็นกระบวนการของการสอนธรรม เริ่มต้นจากเรื่องหลักธรรมที่เป็นหลักของเหตุ-ผล จากนั้นพระพุทธองค์ได้จำแนกธรรมอย่างละเอียดเพื่อให้เข้าใจมิติต่าง ๆ ของธรรมะที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ไปจนถึงเรื่องความหลุดพ้นในตอนท้าย ซึ่งเป็นการจัดระบบการคิดอย่างมีลำดับ มีขั้นตอน อีกทั้งการปุจฉา-วิสัชนาในพระสูตรนี้มีโครงสร้างที่เป็น การซ้ำ ได้แก่ การซ้ำประโยคในการถามการตอบ เปลี่ยนเฉพาะคำสำคัญเท่านั้น ในแง่หนึ่งจึงเป็นการเน้นย้ำ ทำซ้ำให้มาก อีกทั้งพระสูตรมีโครงสร้างการปุจฉา-วิสัชนาที่เป็นระบบประคองแผนที่นำทางให้ผู้อ่านสามารถติดตามได้เป็นลำดับ ไม่สับสน

เมื่อพิจารณาการปุจฉา-วิสัชนาในพระสูตรแล้ว ผู้วิจัยจึงพบนัยสำคัญของกลวิธีนี้ในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการเจริญสมาธิ เป็นวิธีการที่สอดคล้องกับการเจริญสมาธิ กล่าวได้ว่า กลวิธีปุจฉา-วิสัชนาเอื้อต่อการฝึกหัดทำสมาธิ เป็นการพิจารณาความสงบเพื่อให้หายสงบ ผู้วิจัยมีข้อสรุปจากการวิเคราะห์ความสำคัญของปุจฉา-วิสัชนาในฐานะกลวิธีที่เอื้อต่อการเจริญสมาธิดังนี้

¹¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 296-298.

1. ปุจฉา-วิสัชนาเป็นวิธีการสื่อสารธรรมในประเด็นใดประเด็นหนึ่งประเด็นเดียว ผู้อ่านมีขอบเขตของการคิดจากเรื่องหรือปัญหาธรรมที่กำหนดขึ้น จิตผู้อ่านย่อมตั้งต้นจดจ่ออยู่กับปัญหาใดปัญหาหนึ่งโดยเฉพาะ การเริ่มต้นด้วยการซักถามเป็นประหนึ่งการชักชวนให้ขบคิดติดตาม

2. ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกระบวนการสื่อสารธรรมอย่างมีลำดับ กล่าวคือ ค่อย ๆ เสนอความรู้อย่างค่อยเป็นค่อยไป มุ่งให้พิจารณาอย่างมีลำดับ ทีละขั้นตอน ทีละปัญหา ทว่าปัญหาต่าง ๆ นั้นถูกนำมาจัดระบบความสัมพันธ์ และมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกันในโครงสร้างกระบวนการวิปัสสนา-วิสัชนา ในลักษณะของผลสืบเนื่อง หรือเป็นเหตุเป็นผล จิตของผู้อ่านจะค่อย ๆ เคลื่อนไปพิจารณาตามลำดับของปัญหา และเกิดความเข้าใจสาระอย่างค่อยเป็นค่อยไป เชื่อมโยงแต่ละปัญหาเห็นมิติของธรรมะในด้านต่าง ๆ อันเกิดจากการเสนอธรรมะด้วยการจำแนก แยกวิเคราะห์ จนในที่สุดเกิดความเข้าใจองค์ความรู้โดยรวมทั้งหมด คือเป็นกระบวนการคิด พิจารณาแต่ละส่วนเพื่อความเข้าใจความหมายโดยรวมทั้งหมด ดังในสักกปัญหาสูตรจะเห็นว่ามีการวนวิปัสสนา-วิสัชนาอย่างเป็นลำดับอย่างค่อยเป็นค่อยไป แต่ละข้อปุจฉา-วิสัชนามีความเกี่ยวเนื่องกันซึ่งเป็นลักษณะการอธิบายอย่างมีเหตุมีผล ในการเจริญสมาธิไม่ว่าด้วยวิธีใดก็ตามต่างก็เป็นกระบวนการที่ดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไป

3. ปุจฉา-วิสัชนาเป็นกระบวนการสื่อสารธรรมที่มีโครงสร้างของการเน้นย้ำซ้ำความ ทั้งการซ้ำโครงสร้างประโยคและการกล่าวเนื้อหาซ้ำ ทั้งหมดเป็นการเน้นย้ำ การฝึกสมาธิหรือการปฏิบัติธรรมนั้น จำเป็นต้องการอาศัยการฝึกฝน การปฏิบัติซ้ำแล้วซ้ำอีก เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจน แม่นยำ เหมือนการสวดมนต์ที่ต้องสวดซ้ำแล้วซ้ำอีก เพื่อการพิจารณาให้ละเอียด แยกคาย การซ้ำความเพื่อให้ไม่ลืม เพื่อให้ไม่ประมาท เป็น “การทำให้มาก” เพื่อให้เกิดความชำนาญ จากตัวอย่างย่อมเห็นว่า กระบวนการวิปัสสนา-วิสัชนามีโครงสร้างการปุจฉา-วิสัชนาที่ซ้ำกัน มีประโยคที่ซ้ำกัน มีเพียงคำสำคัญเท่านั้นที่เปลี่ยนไป การซ้ำมีความสำคัญและจำเป็นในการเรียนและการท่อง โครงสร้างที่ซ้ำจะจำเฉพาะบางชื่อหรือคำสำคัญที่เปลี่ยนแปลงไป การซ้ำและเน้นย้ำ ถือเป็น การปฏิบัติจิตในการพิจารณาธรรม ซ้ำแล้วซ้ำอีก เพื่อไม่ให้ลืม เพื่อไม่ให้ประมาท คือ การทำให้มาก พิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีกอย่างละเอียดจนชำนาญ

4. ตัวอย่างจากพระสูตรจะเห็นว่า ในการถามการตอบนั้นในที่สุดแล้ว ผู้ถามหรือผู้ที่มีความสงสัย อาจกลายเป็นผู้ตอบเสียเอง เพราะเหตุว่าหลังจากการพิจารณาตามกระบวนการวิปัสสนา-วิสัชนาแล้ว เกิดความเข้าใจและประจักษ์ในความรู้ด้วยตนเอง ในแง่หนึ่งเป็นการมุ่งสร้างกำลังใจแก่ผู้อ่านผู้ศึกษา ผู้อ่านอาจเกิดความเข้าใจพุทธธรรมพร้อม ๆ กับตัวละครในเรื่อง หรือ

อาจจะเข้าใจก่อนตัวละครเสียด้วยซ้ำ เช่น พระอินทร์ในที่สุดก็เป็นผู้เข้าใจพุทธธรรมด้วยตนเองจนเกิดปิติ

กระบวนการวิปัสณา-วิสังขนาอาจถูกใช้ให้เป็นประโยชน์ในระดับของการพิจารณา ไตร่ตรองหรือการเจริญสมาธิ เหมือนกับเมื่อคนหนึ่งกำลังปฏิบัติตามการเจริญสมาธิในเชิงวิเคราะห์ และการเกิดขึ้นของความกระวนกระวายสับสน ประหนึ่งว่าคนนั้นกำลังวิปัสณา-วิสังขนาด้วยตัวเองอยู่ การไตร่ตรองเชิงวิเคราะห์เป็นรูปแบบหลักของการเจริญสมาธิ วิปัสณา-วิสังขนาสามารถช่วยกระบวนการนี้โดยการฝึกหัด ลับคมความสามารถในการใช้เหตุผล และเป็นวิธีการสำหรับการตรวจสอบอย่างเป็นลำดับ ดังนั้นวิปัสณา-วิสังขนาอาจถูกรวมอยู่ในการปฏิบัติทั้งสามของการได้ยั้ง การคิด และการพิจารณาไตร่ตรอง (meditation)

ด้วยการศึกษาเปรียบเทียบระหว่างวิธีการเจริญสมาธิกับกระบวนการวิปัสณา-วิสังขนา ดังกล่าวนี้นี้ ผู้วิจัยจึงสรุปว่า วิปัสณา-วิสังขนาเป็นกลวิธีที่เอื้อต่อการเจริญสมาธิ ผู้ท่่องสวดในวัฒนธรรมมุขปาฐะ และผู้ศึกษาจากลายลักษณ์ข้อมได้ศึกษาพุทธธรรมทั้งในเชิงทฤษฎีและได้ปฏิบัติไปพร้อม ๆ กัน การปฏิบัติสมาธินี้ข้อมนำให้เกิดปัญญาความรู้ ปัญญาที่มีสมาธิเป็นฐานนั้น ข้อมเป็นปัญญาที่มั่นคง อย่างไรก็ตามผู้วิจัยกล่าวถึงการเจริญสมาธิในความหมายอย่างกว้าง และในลักษณะที่เป็นเพียงพื้นฐานของการปฏิบัติธรรมในขั้นต้นเท่านั้น เพราะการปฏิบัติธรรมหรือการเจริญสมาธิยังมีรูปแบบและรายละเอียดที่ซับซ้อนมาก ในที่นี้จึงสรุปเพียงว่าวิปัสณา-วิสังขนาเป็นเครื่องมือหรือกลวิธีสำคัญอย่างหนึ่งในการแต่งวรรณคดีพุทธศาสนา และมีความสำคัญในฐานะเป็นเครื่องมือที่เอื้อต่อการเจริญสมาธิขั้นต้นด้วย ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีต่อการเจริญสมาธิในขั้นสูงต่อไป

ในบทนี้ผู้วิจัยได้อภิปรายแสดงให้เห็นกลวิธีวิปัสณา-วิสังขนาในคัมภีร์พุทธศาสนาที่สำคัญทั้งพระไตรปิฎก และวรรณคดีพุทธศาสนาหลังพระไตรปิฎก จะเห็นได้ว่าวิปัสณา-วิสังขนามีความสำคัญทั้งในวัฒนธรรมมุขปาฐะและวัฒนธรรมลายลักษณ์ เป็นขนบหนึ่งของการสื่อสารธรรมในพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้เสนอให้เห็นความสำคัญและลักษณะของวิปัสณา-วิสังขนาในวรรณคดีพุทธศาสนา กล่าวคือ ความสำคัญในฐานะเป็นกลวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าและพุทธสาวกที่มีประสิทธิภาพ เพราะในบริบทสังคมสมัยพุทธกาลนั้นประกอบไปด้วยลัทธิความเชื่อต่าง ๆ มากมาย การจะสถาปนาพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ยากและต้องดำเนินไปด้วยการให้ความรู้ความเข้าใจธรรมที่ชัดเจนมั่นคง อย่างไรก็ตามได้แย้งกันว่าเพื่อประสิทธิผลในการโน้มน้าว สั่งสอน และสื่อสารเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจพุทธธรรม ความรู้ที่ชัดเจนมั่นคงนี้เกิดขึ้นได้จากกลวิธีวิปัสณา-วิสังขนา วิปัสณา-วิสังขนายังเป็นกลวิธีที่ช่วยในการทรงจำพระธรรมเพื่อการท่องสวด รักษาและสืบทอดคำสอนทางพุทธศาสนา เป็นการฝึกหัดพระภิกษุให้มั่นตรวจสอบความรู้ของตน การวิปัสณา-วิสังขนาจึงมิได้เป็นไปเพื่อการโต้แย้งทางความคิดเท่านั้น แต่เป็นไปเพื่อการตรวจสอบ ทบทวนความรู้พุทธธรรมให้ชัดเจนถูกต้อง เป็นกิจกรรมทางปัญญาของเหล่าพระภิกษุในสังคมมุขปาฐะ อีกทั้งการสวดท่อง

ด้วยปฏิจจ-วิเศษานันี้ยังมีผลสำคัญในแง่การชำระสะสางพุทธธรรมให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเพื่อประโยชน์ต่อการจดจำคำสอนให้ได้ เป็นการรักษาและสืบทอดพุทธศาสนาให้ดำรงยั่งยืน นอกจากนี้ปฏิจจ-วิเศษานันี้ซึ่งดำเนินเรื่องอย่างเป็นกระบวนการ มีลำดับและระบบของการนำเสนอ เชื่อมโยงปัญหาต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างประณีตแบบขลุ่ยเพื่อสื่อแนวคิดคำสอนทางพุทธศาสนา ยังมีนัยสำคัญที่เป็นกลวิธีที่เอื้อต่อการเจริญสมาธิ เพราะกระบวนการสื่อสารธรรมด้วยปฏิจจ-วิเศษาน สอดคล้องขนานไปกับกระบวนการเจริญสมาธิซึ่งเป็นรูปแบบของการปฏิบัติธรรมอย่างกลมกลืน ปฏิจจ-วิเศษานันี้จึงมีนัยสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรมที่แม้จะไม่ได้ถูกกล่าวถึงอย่างชัดเจนใน คัมภีร์พุทธศาสนา แต่ผู้วิจัยก็เห็นว่าน่าจะสามารถตีความในมิตินี้ได้ด้วยการเทียบเคียงกับการปฏิบัติ ธรรมแบบอื่น จากการอภิปรายในบทนี้จึงเห็นได้อย่างชัดเจนว่ากลวิธีปฏิจจ-วิเศษานามีคุณค่าและความสำคัญอย่างยิ่งในวรรณคดีพุทธศาสนา